

TURKUQAZ

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

**Turquoise International Journal of Turkish
World Scientific Researches**

Yılda iki sayı olarak yayınlanan uluslararası hakemli
bilimsel-akademik e-dergidir.

Cilt: 4, Sayı: 1 - Haziran 2023

Volume: 4, Issue: 1 - June 2023

ANKARA

Eğitim ve Bilim Politikaları Araştırma Derneği

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

Turquoise International Journal of Turkish World Scientific Research

e-ISSN: 2717-8609

TURKUAZ Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nin Dizinlendiği veritabanları: ASOS Index, CiteFactor

SAHİBİ: Eğitim ve Bilim Politikaları Araştırma Derneği

Hacı Bayram Mah., Çankırı Caddesi, No: 45/438, YIBA Çarşısı, Ulus, Altındağ-ANKARA, E-Posta: edt.synergy@gmail.com

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ, Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER, Ankara Üniversitesi, DTCF, Türkiye

Prof. Dr. Hayati AKYOL, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Yagub MAHMUDOV, Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Tarih Enstitüsü Direktörü, Azərbaycan

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Ahtem CELİLOV, Kırım İşletme Enstitüsü, Ekonomi ve İşletme Fakültesi, Simferopol, Kırım, Ukrayna.

Prof. Dr. Arife Figen ERSOY, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Arshi KHAN, Aligarh Muslim Üniversitesi, Siyasal Bilimler Bölümü, Aligarh, Hindistan.

Prof. Dr. Asem NAUŞABAYEVA HEKİMOĞLU, Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Barno UBAYDULLAYEVA Mashrabjonovna (Maşrabjonovna) Taşkent Sulama ve Tarımsal Mekanizasyon Mühendisleri Enstitüsü "Beşeri Bilimler" Bölümü, Özbekistan.

Prof. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Elmira ZULPİHAROVA, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Kazakistan.

Prof. Dr. Halil İbrahim SAĞLAM, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Mamatkul JURAYEV, Özbekistan İlimler Akademisi Dilbilim, Edebiyat ve Folklor Enstitüsü, Özbekistan.

Prof. Dr. Mustafa YAVUZ, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Osman SAMANCI, Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Özlem BEKTAŞ, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Shohistahon (Şohistahon) ULJAYEVA, Taşkent Tarımsal Sulama ve Mekanizasyon Enstitüsü Beşeri Bilimler Bölüm Başkanı, Özbekistan.

Prof. Dr. Tattigul KARTAYEVA, El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Kazakistan.

Prof. Dr. Vitaliy RODINOV, Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeboksarı, Çuvaş Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu.

Prof. Dr. Vüsale MUSALI, Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Doç. Dr. Afina BARMANBAY, Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Doç. Dr. Ali ASKER, Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye.

Doç. Dr. Almas İSMAYILOVA, Dağıstan Devlet Üniversitesi, Mahaçkale, Rusya Federasyonu.

Doç. Dr. Alyona Yuldaş Kızı BALTABEYEV, Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi, Kazakistan.

Doç. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Doç. Dr. Eduard LEBEDEV, Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeboksarı, Çuvaş Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu.

Doç. Dr. Elmira MEMMEDOVA-KEKEÇ, Bakü Avrasya Üniversitesi, Genel Filoloji Böl. Azerbaycan.

Doç. Dr. Elnur AĞAYEV, Lefke Avrupa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, KKTC.

Doç. Dr. Elza SAMEDLİ, Hazar Üniversitesi Beşeri Bilimler, Eğitim ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanı, Azerbaycan.

Doç. Dr. Faik ELEKBERLİ, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Felsefe ve Hukuk Enstitüsü, Azerbaycan.

Doç. Dr. Gulmira AZRETBERGENOVA, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Maliye ve Muhasebe Bölümü, Kazakistan.

- Doç. Dr. Leniyara DZHELİLOVA, Kırım KİPU Üniversitesi, Kırım Tatar ve Türk Edebiyatı ve Gazetecilik Bölümü, Simferopol, Kırım, Ukrayna.
- Doç. Dr. Mehmet FİDAN, Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye.
- Doç. Dr. Mehmet Suat BAL, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye.
- Doç. Dr. Özgür AKTAŞ, Kafkas Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye.
- Doç. Dr. Ramazan KAYA, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkiye.
- Doç. Dr. Samet AZAP, Kastamonu Üniversitesi, Türkiye.
- Doç. Dr. Seadet ŞİHIYEVA, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Z.M.Bünyadov adına Şarkşinaslık Enstitüsü, Azerbaycan.
- Doç. Dr. Sherzodhan MAHMUDOV, Özbekistan İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Özbekistan.
- Doç. Dr. Tahirova Feride İnsan kızı, Tataristan Cumhuriyeti İlimler Akademisi G. İbrahimov adına Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Rusya Federasyonu, Rusya Federasyonu.
- Doç. Dr. Vecihi Sefa HEKİMOĞLU, Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye.
- Dr. Öğretim Üyesi Afina BARMANBAY, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türkiye.
- Dr. Farhad RAHİMÎ, Urmiye Üniversitesi, İran İslam Cumhuriyeti.
- Dr. Ilirjana KACELİ (DEMIRLIKA), Elbasan Üniversitesi, İnsani Bilimler Fakültesi, Tarih ve Coğrafya Bölümü, Arnavutluk.
- Dr. Öğretim Üyesi Melek SARI GÜVEN, Bartın Üniversitesi, Türkiye.
- Dr. Öğretim Üyesi Merve KARAÇAY TÜRKAL, Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türkiye.
- Dr. Öğretim Üyesi Tahir AŞİROV, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türkiye.
- Dr. Öğretim Üyesi Uğur TOZKOPARAN, Burdur Mehmet Akif Üniversitesi, Türkiye.
- Dr. Daria ZHIGULSKAYA, Moskova Devlet Üniversitesi, Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü, Rusya Federasyonu.
- Dr. Vural ÖNTÜRK, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye.

Dergi Editörü: Doç. Dr. Refik Turan, Aksaray Üniversitesi

Editör Yardımcısı: Arş. Gör. Mehmet Özkaya, Necmettin Erbakan Üniversitesi

Yabancı Dil (İngilizce) Editörü: Arş. Gör. Gülşah Öz, Aksaray Üniversitesi

YAYIN KURULU

- Prof. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Fikret TURAN, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Nesib L. NESİBLİ, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türkiye
- Doç. Dr. Cavid Qasimov, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan
- Dr. Öğretim Üyesi Çiğdem KARAÇAY, Hitit Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Milyausha GAYNANOVA, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Tataristan, Rusya Federasyonu.

SAYI HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE

Doç. Dr. Abdolvahid Soofizadeh	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Elçin Neciyev	Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Leyla Derviş	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Şengül Demirel	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Ülkü Küçük Kurt	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Ayşe Beyza Ercan	Ardahan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Semra Kılıç Karatay	Aksaray Üniversitesi
Dr. Ömür Kızıl	Milli Eğitim Bakanlığı

TURKUAZ ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ YAYIM İLKELERİ

1. Yayınlanacak yazılar Türk Dünyası ile ilgili ve daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış olmalıdır.
2. Bilimsel toplantılarda sunulan bildirimler, daha önce yayımlanmamış olmak ve sunulduğu bilimsel toplantı bilgileri makale üzerinde belirtilmek kaydıyla yayımlanabilir. Bu durumda etik sorumluluk makale sahibine ait olur.
3. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte birini geçmeyecek şekilde İngilizce yazılara da yer verilebilir. Türkçe çalışmalarda Türkçe ve İngilizce; İngilizce çalışmalarda ise 300 kelimeyi geçmeyecek şekilde Türkçe ve İngilizce özete ve 3-5 anahtar kelimeye yer verilmelidir.
4. TURKUAZ Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisine gönderilen yazılar önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü hakeme gönderilir; o rapor da olumsuz geldiği takdirde yazı yayımlanmaz. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmelerini yaparlar. Yayına kabul edilmeyen yazılar iade edilmez; ancak yazarın istemesi hâlinde bir nüshası kendisine verilir. Hakemler kendilerine gönderilen yazıyı 21 gün içinde değerlendirir. Bu süre içerisinde raporunu göndermeyen hakeme ulaşılarak değerlendirme için 7 gün ek süre verilir. Hakem bu sürede de raporunu göndermezse hakemliği düşürülür.
5. Dergide yayınlanan her türlü yazının içeriğinden yazarları sorumludur.
6. Makaleler derginin Dergipark platformu üzerinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkuaz> adresinde yer alan sayfasına yüklenmek suretiyle süreç başlatılmış olur.
7. Dergimiz Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayınlanır.

MAKALE YAZIM KURALLARI

Başlık ve Dipnotlar: Makale başlığı iki yana yaslı, 14 punto, koyu ve Cambria yazı tipinde yazılmalıdır. Başlık en fazla 15 sözcük olmalı, bağlaçlar hariç olmak üzere her sözcüğün ilk harfi büyük harfle yazılmalıdır. Türkçe yazılmış makalelerde makalenin İngilizce başlığı da aynı biçimde yazılmalıdır. Makale ile ilgili belirtilmesi gereken özel hususlar makale kabul edildikten sonra başlığına konulacak (*) ile sayfa altında açıklanacaktır. Çalışmanın kabul edilmesinden sonra yazar(lar)ının adı soyadı ortalı, koyu, 12 punto, Cambria yazı tipinde, soyadı büyük harflerle ve ortalı olarak, yazar sayısı birden fazla ise yazarlar tarafından belirlenen sırayla yazılacaktır. Yazar(lar)ın unvanıyla birlikte, çalıştığı yerin açık adı, şehir-ülke bilgisi, e-posta adresi ve ORCID numarasına dipnot olarak makalenin ilk sayfasında yer verilmelidir. Dipnotlardaki tüm bilgiler Palatino Linotype yazı tipinde, girintisiz ve 10 punto olmalıdır.

Türkçe ve İngilizce Kısa Özet: Dergiye Türkçe ve İngilizce çalışmalar yayınlanmak üzere kabul edilmektedir. Türkçe hazırlanan çalışmalarda Cambria yazı tipinde, 10 punto ve 200 sözcüğü geçmeyecek şekilde Türkçe özet ve 300 sözcüğü aşmayacak şekilde hazırlanan İngilizce kısa özet (Abstract) yer almalıdır. Aynı şekilde İngilizce hazırlanan çalışmalarda Türkçe kısa özete yer verilmelidir. Türkçe ve İngilizce kısa özetlerin altında 3-5 anahtar sözcüğe yer verilmelidir.

Bölümler ve Alt Bölümler: Çalışmalarda ana bölüm başlıkları (birinci düzey başlıklar) Arabik rakamlarla numaralandırılarak Cambria yazı tipinde, 12 punto, koyu, sola yaslı ve tümü büyük harf biçiminde yazılmalıdır. Alt bölüm başlıkları (ikinci düzey başlıklar) Cambria yazı tipinde, 11 punto, koyu, sola yaslı, her sözcüğün ilk harfi büyük olarak yazılmalıdır. Üçüncü düzey başlıklar ise Cambria, 11 punto, koyu, italik, sola yaslı, yalnızca ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak biçimde yazılmalıdır. Çalışmalarda ana metin Cambria 11 punto ile yazılmalıdır.

Metin içindeki paragraflar en az üç cümleden oluşmalı ve paragraflar arasında bir satır boşluğu bırakılmalıdır. Aynı şekilde başlıkların öncesinde ve sonrasında da bir satır boşluk verilmelidir. Makalenin tamamında girintiye yer verilmemeli, paragraflar arasında önce ve sonra aralık değerleri 0 olmalıdır. Metin içi atıfların yazımında, tablolarda, şekillerde ve kaynakça yazımında APA 6 yazım stili kullanılmalıdır.

Çalışmalarda araştırmanın özelliğine göre GİRİŞ, YÖNTEM (Evren ve örneklem/çalışma grubu vb.) Veri toplama yöntemleri/teknikleri/araçları ve verilerin analizi), BULGULAR, TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER ve KAYNAKLAR bölümlerine yer verilmelidir. Ancak araştırmanın özelliğine göre yazarlar gerek duymaları halinde farklı bölümler de oluşturabilirler. Bölümlere yeni sayfadan başlanmamalı, bir bölüm bittikten sonra, aynı sayfada diğeri onu izlemelidir. Makale metninin tamamının yazımında APA 6 yazım stili kullanılmalıdır.

Şekiller ve Tablolar: Şekiller yazım alanından taşmayacak şekilde makale içinde uygun görülen yerlere ortalı olacak şekilde yerleştirilebilir. Ana metinden şekle atıfta bulunulmalı ve mümkünse şekil açıklmalıdır. Her bir şeklin altında Arabik rakamlarla numaralandırılmış bir şekil başlığı yerleştirilmeli, makale boyunca aynı numaralandırma devam etmeli ve APA 6 yazım stiline uygun olarak yazılmalıdır. Şekil başlıkları biçim olarak Cambria yazı tipinde, 10 punto, sola yaslı, yalnızca ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde yazılmalıdır. Şekil başlığında kaynak kullanılmış ise parantez içinde kaynak bilgisi eklenmelidir. Eğer şekil içinde yazılar varsa, 9 veya 10 punto olacak şekilde Cambria yazı tipiyle yazılmalıdır.

Tablolar sola dayalı olacak şekilde ve tamamında Cambria yazı tipi kullanılarak hazırlanmalıdır. Tablo başlığı, 10 punto ile yazılmalı, başlığın her kelimesinin sadece ilk harfi büyük olmalı ve başlık, tablo sayısının altında verilmelidir. Tablolarda APA 6 yazım stili kullanılmalıdır. Tablolara metin içinde tablo sayısı belirtilerek atıfta bulunulmalı ve tablo

bittikten sonra yorumlanmalıdır. Tablolar, metin içinde kullanıldıkları yerde veya izleyen sayfada yer almalıdır. İlgili not ve kaynaklar, tablonun altında, "Not:" veya "Kaynak:" ifadelerinden sonra belirtilebilir.

Kaynakça: Makalede yararlanılan kaynaklar "KAYNAKÇA" başlığı altında ve varsa ek(ler)den önce APA 6 yazım stiline uygun olarak verilmelidir. Kaynakların tamamı, 11 punto ile ve her bir kaynağın arasında 1 satır boşluk verilerek, Cambria yazı tipinde ve iki yana yaslı, tek satır aralığında, önce ve sonra paragraf değerleri 0 olacak şekilde, girintiye yer vermeden yazılmalıdır. Kaynakçada yer alan her kaynağa metin içinden atıfta bulunulduğundan, yine aynı şekilde metin içinde kullanılan her bir kaynağa da kaynakçada yer verildiğinden emin olunmalıdır.

Ekler: İhtiyaç duyulması halinde kaynakçadan sonra ve geniş özetten önce, Ekler bölümü oluşturulabilir. Burada makale içinde atıfta bulunulan eklere yer verilmelidir. Birden fazla ek kullanılması halinde numaralandırılması gerekir. Makale içinde tablo veya şekil olarak verilebilecek unsurlara "Ekler" bölümünde yer verilmemelidir.

Geniş Özet: Yazar makalesinde isteğe bağlı olarak varsa Ekler, yoksa Kaynakça kısmından sonra gelecek şekilde 750-1000 sözcükten oluşan geniş İngilizce özete yer verebilir. Bu özet alt başlıklar içermemeli ve makalenin temel fikirlerini yansıtmalıdır. Geniş özetle aynen alıntıya yer verilmemeli, tablo ve şekil kullanılmamalı, Cambria yazı stiline 11 punto olarak hazırlanmalıdır.

ETİK İLKELER VE YAYIN POLİTİKASI

Yayın Etiği

Aşağıda yer alan etik görev ve sorumluluklar oluşturulurken açık erişim olarak Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayınlanan rehberler ve politikalar dikkate alınarak hazırlanmıştır.

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nde bilimsel bilginin objektif bir şekilde üretilmesini ve yaygınlaşmasını destekleyici bir yayın süreci izlenmektedir. Bu sürecin başarılı bir şekilde işleyebilmesi ancak bütün paydaşların (yayıncı, editör(ler), yazar(lar), hakem(ler) ve okuyucu(lar) vb.) etik ilkelere yönelik standartlara uymaları ile mümkün olabilir. Bu nedenle dergi yayın sürecinin tüm paydaşlarının aşağıda belirtilen etik ilkelere uygun davranmaları beklenmektedir:

Yazarların Etik Sorumlulukları

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nde yayımlanmak üzere makale sunumu gerçekleştiren yazar(lar)ın etik sorumlulukları:

- Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi Türkçe ve İngilizce dillerinde özgün bilimseki çalışmaların yayımlanmak üzere kabul edildiği bilimsel-akademik bir e-dergidir. Bu nedenle yazar(lar)ın yayımlanmak üzere özgün çalışmalar sunmaları, başka dergilerde yayımlanmış veya yayımlanmak üzere gönderilmiş makaleleri göndermemeleri gerekmektedir.
- Yazar(lar) çalışmalarında yararlandıkları kaynaklara etik ilkeler doğrultusunda ve bilimsel kural ve kaidelere uygun olarak gönderme (atıf) yapmalıdırlar.
- Makaleye katkı sağlamayan şahısların adı yazar olarak bildirilmemeli, makalenin yayımlanmak üzere sisteme yüklenmesinden sonra yazar ekleme, çıkarma veya yazar sırasını değiştirme talebinde bulunulmamalıdır.
- Değerlendirme sürecinde yazar(lar)dan makalelerine ilişkin bilgi ya da ham veri istenmesi durumunda bu bilgi ve belgeler editöre sunulmalıdır.
- Yayımlanma başvurusu yapılan makaleyle ilgili çıkar çatışması-çıkar birliği olan kişileri editörlere bildirmelidir.
- Yazar(lar), makalelerinde kullandıkları verilerin kullanım haklarına, araştırma-çözümlemelerle ilgili izinlerin ya da üzerinde araştırma yaptıkları katılımcıların onayının alındığını belgelemelidirler.
- Yazar(lar), değerlendirme ve erken görünüm aşamasındaki ya da elektronik ortamda yayımlanmış makalesiyle ilgili hatayı fark ettiklerinde bilgi vermek, düzeltmek ya da geri çekmek için editörle iletişime geçmesi gerekir.
- Yazar(lar), etik kurul kararı gerektiren deney, anket, ölçek, görüşme, gözlem, odak grup çalışması gibi nicel ya da nitel yöntemlerle veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul onayı aldığını; etik kurul adı, karar tarihi ve sayısı aday makalenin ilk-son sayfasında ve yöntem bölümünde belirtmeli, etik kurul kararını gösteren belgeyi makalenin başvurusuyla birlikte sisteme yüklemelidir. Ayrıca olgu sunumlarında aydınlatılmış olur/onam formunun alındığına ilişkin bilgiye makalede yer verilmelidir.
- Yazar(lar), veri toplama sürecinde etik ilkelere özen gösterdiklerinin kanıtlarını (başkalarının ölçek, anket, fotoğraf gibi belgelerinin kullanılması için kendilerinden izin alınması gibi) makale içinde sunmalıdır. Makalelerde araştırma ve yayın etiği ile fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğu belirtilmelidir. Araştırma insan ve hayvan denekler üzerinde gerçekleştirilmiş ise araştırmanın uluslararası bildiriler, kılavuzlar vb uygun gerçekleştirildiği bildirilmelidir.

- Yazar(lar)dan derleme makaleler için etik kurul onayı istenmez. Bununla birlikte etik kurul kararı gerektirmeyen makalelerde de, etik kurul kararının gerekmediği, makalenin ilk-son sayfasında ve yöntem bölümünde belirtilmelidir.

Editör, Editör Yardımcıları ve Alan Editörlerinin Etik Sorumlulukları

- Editörler, hakemlerin, yazar(lar)ın, araştırmacı, uygulayıcı ve okuyucuların bilgi gereksinimlerini karşılamaya gerektiğinde dönüt vermeye, yayın sürecinde düzeltme, açıklama gerektiren konularda açıklık ilkelerine göre davranmaya çaba gösterirler.
- Editörler, makalelerle ilgili olumlu ya da olumsuz karar verirken, makalelerin özgün değeri, alana katkısı, araştırma yönteminin geçerli ve güvenilirliği, anlatımın açıklığı ile derginin amaç ve kapsamını göz önünde tutarlar.
- Editörler, başvurusu yapılan makalelerin önemli sorunu olmadığı sürece ön değerlendirme aşamasına alır, olumlu hakem önerilerini göz önünde bulundurur, ciddi sorun olmadıkça önceki editör(ler)ce verilen kararları değiştirmezler.
- Editörler, derginin yayın politikaları arasında bulunan kör hakemlik ve değerlendirme süreci politikalarını uygular, hakemlerin kimlik bilgilerini gizli tutar, her makalenin yansız ve süresi içinde değerlendirilmesini sağlarlar.
- Editörler, makaleleri alan editörleri ve hakemlerin uzmanlık alanlarını dikkate alarak gönderir, değerlendirmelerin yansız ve bağımsız yapılmasını desteklerler.
- Editörler, makalenin yansız değerlendirilmesi için editörler, hakemler ve yazar(lar) arasındaki çıkar çatışması-çıkar birliği olup olmamasını göz önüne alırlar.
- Editörler, hakem havuzunun geniş bir yelpazeden oluşması ve sürekli güncellenmesi için arayış içinde olurlar.
- Editörler, akademik görgü kurallarına uymayan ve bilimsel olmayan değerlendirmeleri engellerler.
- Editörler, dergi yayın süreçlerini yayın politikaları ve kılavuzlara uygun işletilmesini sağlar, süreçte görev alanları yayın politikaları konusundaki gelişmelerden bilgilendirir, gerektiğinde eğitim programı hazırlarlar.
- Editörler, yayın sürecinde görev alanlar herkesle etkili bir iletişim içinde olur, belirli aralıklarla toplantılar düzenlerler.
- Editörler, değerlendirilen makalelerdeki kişisel verilerin korunmasını sağlarlar; yazar, hakem ve okuyucuların bireysel verilerini korurlar.
- Editörler; makalelerde insan ve hayvan haklarının korunmasına özen gösterirler, makalenin katılımcılarının açık onayının belgelendirilmesini önemserler, makalenin katılımcılarına ilişkin etik kurul onayı, deneysel araştırmalarda izinleri olmadığında makaleyi reddederler.
- Editörler; görevi kötüye kullanmaya karşı önlem alırlar. Görevi kötüye kullanmaya yönelik yakınmalar olduğunda, nesnel bir soruşturma yaparak, konuyla ilgili bulguları paylaşır.
- Editörler, makalelerdeki hata, tutarsızlık ya da yanlış yönlendirmelerin düzeltilmesini sağlarlar.
- Editörler, yayınlanan makalelerin fikri mülkiyet hakkını korur, ihlal olması durumunda derginin ve yazar(lar)ın haklarını savunurlar. Ayrıca yayımlanan makalelerin içeriğinin başka yayımların fikri mülkiyet haklarını ihlal etmemesi konusunda gerekli önlemleri alırlar; özgünlük-benzerlik denetimini yaparlar.
- Editörler, Dergide yayımlanan makalelere yönelik tutarlı eleştirileri dikkate alırlar, eleştirilen makalelerin yazar(lar)ına yanıt hakkı tanırlar.
- Editörler olumsuz sonuçları içeren çalışmaları da göz önünde bulundururlar.
- Editörler, Dergiye iletilen yakınmaları inceler ve gerekli açıklamaları yapıp, haklı yakınmalarla ilgili sorunların giderilmesi için gerekli önlemleri alırlar.

Hakemlerin Etik Sorumlulukları

- Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi makale değerlendirme sürecinde yazar(lar)ın hakemleri, hakemlerin yazarları tanımadıkları çift yönlü kör hakemlik ilkesi uygulanır, hakemler yazarlar ile doğrudan iletişim kuramaz; makale değerlendirme formları ve metin üzerinde belirtilen notlar ile düzeltme istemleri dergi yönetim sistemi üzerinden editörlerce yazar(lar)a iletilir. Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'ne başvurusu yapılan makaleleri değerlendirecek hakemlerin aşağıda belirtilen etik ilkelere riayet etmeleri beklenmektedir:
- Hakemler yalnız uzmanlık alanı ile ilgili makaleleri değerlendirmeyi kabul etmelidir.
- Hakemler, değerlendirmeyi yansızlık ve gizlilik içinde yapmalıdır. Bu ilke gereğince inceledikleri makaleleri değerlendirme sürecinden sonra yok etmeli, ancak yayımlandıktan sonra kullanılmalıdır. Uyruk, cinsiyet, dinsel inanç, siyasal inanç ve ticari kaygılar, değerlendirmenin yansızlığını bozmamalıdır.
- Hakemler, çıkar çatışması-çıkar birliği olduğunu anladıklarında, makaleyi değerlendirmeyi reddederek, editörlere bilgi vermemelidir.

- Hakemler, değerlendirmeyi akademik görgü kurallarına uygun biçimde, yapıcı bir dille yapmalı; hakaret ve düşmanlık içeren kişisel yorumlardan kaçınmalıdır.
- Hakemler deęerlendirmesini kabul ettikleri makaleyi süresi içinde deęerlendirmelidirler.

Etik İkelere Uygun Olmayan Durumların Bildirilmesi

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nde editörler, hakemler, yazarlar ile ilgili etik ilkelere uymayan bir davranış ya da değerlendirme sürecindeki, erken görünümdeki ya da yayımlanmış bir makale ilgili etik olmayan bir durumun tespiti halinde la karşılaşılması durumunda edt.turkuaz@gmail.com adresine bildirilmesi gerekmektedir.

EDİTÖRDEN

Merhabalar,

Dergimizin yeni bir sayısıyla karşınızda olmanın mutluluğu içerisindeyiz. Dergimizin bu sayısında ikisi araştırma makalesi, ikisi kitap incelemesi olmak üzere dört makale yer almaktadır. Dergimizin bu sayısında, gerek yayınlanmak üzere makale sunan, gerekse yayın ve hakem kurullarımızda görev almak suretiyle destekte bulunan tüm değerli bilim insanlarına şükranlarımı sunuyorum.

Bir sonraki sayımızda buluşmak dileğiyle, esen kalın...

Doç. Dr. Refik TURAN
Editör

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

Araştırma Makaleleri*Moğollarda Aristokratik Devlet Geleneğinin Temelleri ve Uygulaması***Bilen YILMAZ 1-18***Gelenek, Geleneğin Dönüşümü ve Kültür Ekonomisi Bağlamında Geleneksel Bir El Sanatı: Çuha Dokuma***Petek ERSOY İNCİ.....19-34****Kitap İncelemeleri***Asya Türk Hun İmparatorluğu [Türklerin Kökeni, Çin Seddi, Mete Han ve Diğer Hun Hükümdarları]***Muhammet KEMALOĞLU.....35-43***Farsça Yayınlanmış Bir Münşeat Mecmuası: Sayyid Ali Muayyid Sabiti'nin "Esnad ve Nameha-ı Tarih-i (Ez Evayel-i Devrehaye İslami Ta Evaher-i Ahd-i Şah İsmail Safevi)" İsimli Eseri ve Belgelerin Fihristi***Okan KÜSGÜN44-49**

Moğollarda Aristokratik Devlet Geleneğinin Temelleri ve Uygulaması

Bilen YILMAZ*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 17.4.2023
Makalenin Kabul Tarihi: 24.6.2023
DOI: 10.54970/turkuaz.1284473

ÖZET

Türkler gibi Moğollar da aristokratik devlet geleneğine sahiplerdi. Her iki milletin de benzer mitolojik hafızaları vardı. Türkler, farklı boy ve ailelere mensup olarak çok sayıda devlet kurmuşken; Moğollar için Borcigin olmaktan öte Cengizli olmak, Asya bozkırlarındaki iktidar savaşlarının en önemli silahıydı. Cengiz Han, aristokrasi içinde doğmuş; fakat tüm varlık ve gücünü kaybetmiş bir figür olarak karşımıza çıkar. Bu esnada Moğol toplumu, efendileri etrafında toplanmış, bağımlı yığınlar olarak yaşama tutunmaya çalışıyorlardı. Reşidüddin'in ifadesiyle "soylu; fakat açlığı ve susuzluğu bilen bir lidere" ihtiyaç vardı. Cengiz Han bu beklentiye cevap verirken, gücünü toplamak için bozkırın güçlü aristokratlarından yardım gördü; fakat hemen ardından ilk darbeyi onlara indirdi. O, eşitler arasında birinci olmak istemiyordu. Gökyüzündeki Tanrı gibi; yeryüzünde tek olmak istiyordu. Bu nedenle kurmakta olduğu imparatorluğun aristokratik devlet temelini yeniden inşa etti. Sivil aristokrasiyi, askerî hiyerarşi içinde güdümlü hale getirdi. Güven ve sadakate dayalı yükselen yeni zümreler oluşturdu. Fakat yerleşik toplumlarla temas neticesinde iki önemli sorun ortaya çıktı. Bunlardan birisi, zaten yerleşik aristokrasinin kendisiydi. Diğeri ise daha önce güdümlü hale getirilen; fakat iktidarı, değişmek ve yozlaşmak ile suçlayan göçebe bozkır aristokrasisiydi. Bu çalışmada, Cengiz Han'dan önce de varlığı bilinen aristokratik toplum düzeni ve Cengiz Han ile kurumsallaşan yeni tip aristokratik devlet geleneğinin değişim, dönüşüm ve uygulama pratiğine yer verilmiştir

Anahtar kelimeler: Moğollar, Cengiz Han, aristokrasi, devlet geleneği.

Foundations and Practice of Arictocratic State Rule in the Mongols

ABSTRACT

In Turkish and Mongolian historical studies, the majority of studies on social structure revealed that these two nations, living with nomadic steppe traditions in similar climates and geography, had an aristocratic state tradition. Both nations had similar mythological memories. However, for Turks, the state tradition is not represented by a single family; For the Mongols, being Genghis beyond being Borjigin would be the most important weapon of the power struggles in the Asian steppes for many years. Genghis Khan was born into the aristocracy; but he appears as a figure who has lost all his wealthy and power. Meanwhile, Mongolian

* Doktor, bağımsız araştırmacı, Antalya/TÜRKİYE, bilenyilmaz111@gmail.com ORCID: 0000-0002-0310-6930.

society was trying to hold on to life as dependent masses gathered around their masters. In the words of Reşidüddin, “noble; but a leader who knew hunger and thirst was needed” While Genghis Khan was responding to this expectation, he sought help from the powerful aristocrats of the steppe to gather his strength; but soon after, he dealt them the first blow. He did not want to be first among equals. Like God in the sky; He wanted to be alone on earth. For this reason, he rebuilt the aristocratic state basis of the empire he was establishing. He subordinated the civil aristocracy within the military hierarchy. He created new groups rising based on trust and loyalty. But as a result of contact with settled societies, two important problems emerged. One of them was the already established aristocracy itself. The other is previously guided; but it was the nomadic steppe aristocracy who accused power of change and corruption. In this study, the practice of change, transformation and implementation of the aristocratic social order, which was known before Genghis Khan, and the new type of aristocratic state tradition institutionalized with Genghis Khan.

Keywords: Mongols, Genghis Khan, aristocracy, state rule.

GİRİŞ

Moğol toplumunu Cengiz Han mı oluşturdu? Yoksa O, bütünü parçalarından yalnızca biri midir? Vladimirtsov’un “Cengiz Han genel olarak yeni bir şey getirmedir” (1934: 96) cümlesi ne anlam ifade ediyor? Cengiz Han mevcut aristokrasi içinden mi geliyordu? Yoksa varlığı ve sınırları müphem olan sınıflı toplumu, görünür mü kıldı? Kurgu ve gerçek arasındaki *Moğolların Gizli Tarihi* (MGT) nasıl okunmalı? Bu soruların cevabını vermeden, Moğol toplumundaki aristokratik devlet geleneğinin sınırlarını belirlemek mümkün değildir.

Toplumbilim adlandırmaları, her koşulda aynı anlam ve içeriği yansıtmayabilir. Aristokrasi, demokrasi ve cumhuriyet gibi kavramların kökenleri her ne kadar Antik Yunan’a dayanıyorsa da M.Ö. 500’lerde Kuzey Hindistan’da da benzer bir yönetim algısının uygulanmış olduğu bilinmektedir (Ateş, 1986: 13). Bu nedenle başta iklim ve doğa koşulları olmak üzere toplumsal yapıları büyük oranda farklı olan göçebelerin aristokrasi algısı da farklıdır. Antik Yunan’da Cumhuriyet ve demokrasinin geniş halk kitlelerine sunduğu sonsuz yetki, eğitimsiz ve bilgisiz yığınlara, doğru ve yanlış ayırt etme kabiliyeti sunamazken, kendi varlığına da tehlike oluşturuyordu. Toplumsal kaos durumlarını bertaraf edecek tek gücün aristokrasi olarak belirmesi ise paradoksal sonuçlar doğurmuştur. Önceleri, “en iyi” olarak meydan okuyan aristokrasi, iyi olma vasfını mal-mülk ve soy zenginliğinden değil, bizatihi sonradan kazanılan yeterlilik ve bilgelik ile açıklıyordu (Göze, 1986: 3-4; Şenel, 2004: 135). Fakat zaman içinde yozlaşmaya başlayacak olan kavram, soy aktarımını ön koşul olarak belirlemeyi seçti. Ortaya çıkan sınıfsal eşitsizlikler, huzursuz halk kitlelerini, eşitlik vadededen öğretilere, daha da ötede dinlere yönlendirdi. Orta Çağ boyunca daha da derinleşecek olan sınıfsal çatışma, bu kez ilahî değil, insanî aydınlanma ile yüzünü farklı bir yöne çevirdi.

Yunanca *aristos* (en iyi) ve *kratia* (güç) kelimelerinin birleşimi olan aristokrasi, kuramsal temelini Platon ve Aristo’dan alır. M. Ö. 5. yüzyılda, ordulara komuta eden “en iyi ve güçlü” askerlere atfen kullanılmaya başlandığı görülen kelimenin, o dönem Atina kent devletlerinde büyük değer gören cesaret ve liyakati karşılamak üzere sıklıkla kullanıldığı ve bu vasıfların zamanla sivil yöneticileri de kapsam içine aldığı görülür. Fakat kelimenin kapsadığı anlamın tam karşılığı, bu vasıfların verasetle aktarılmaya başlamasıyla şekillenmiştir. Buna köle-efendi ilişkisi de eklenince, ikincil bir aristokrasi kavramı belirmiştir. Zenginlik ise kavramın sınıfsal niteliğinin başını çekmiştir (Fisher, 1993: 74). Bu noktada ilk evre ile temelden bir çelişki görülse de çoğu zaman zaten yalnızca zenginlerin “en iyi ve güçlü” olabileceği kabulü, meseleyi kendi içinde tutarlı şekilde çözmüştür. Öyle ki, temelinde Tanrı karşısında her insanın eşitliğini prensip edinmiş olan ilahî

dinler bile aristokrasi ile olan karmaşık ilişkinin tarafı olarak durumu idare etme yolunu seçmişlerken, Papa'nın bile bu zenginlik karşısında sindiği gözden kaçmamıştır (Latham, 2011: 230). Neticede aristokrasi bu haliyle plütokrasi ile paralel hareket etmiştir. Nitekim bahsettiğimiz peşin kabul nedeniyle, liyakate dayalı meritokrasi ile de iç içe geçmiştir. Bu durum Fransız ihtilali öncesine kadar devam eder. Monarşi ile otokrasi arasındaki dengenin sağlanamaması sonucu geniş halk kitlelerinde tepki belirmiş; buna bir de yoksulluk eklenince devrim kaçınılmaz olmuştur. Fransız Devrimi ile gelişen "her insan eşit haklarla doğar" yargısının tabi sonucu olarak, doğuştan gelen soyluluk kavramının "en iyi" olmak için yeterli olmadığı anlaşılmaya başlanmıştır (Şahin, 2010: 111-114).

Moğollara gelecek olursak: Moğollar da yakın akrabaları Türkler gibi Asya steplerinde en az üç bin yıldır benzer toplumsal örgütlenme modelleriyle yaşam sürmüşlerdir. Sosyal yapı; oğu (aile), urug (aileler birliği), bod-boy (bir siyasi teşkilata bağlı), bodun (beyler birliği, siyasi yönden müstakil veya değil), il (müstakil topluluğun oluşturduğu devlet) (Kafesoğlu, 1992: 215) şeklindedir. Genel olarak savaş halinde yaşayan bozkır halkları, Kaşgarlı Mahmud'un tabiriyle "barış zamanında devlet haline geliyorlardı" (Gökalp, 1995: 137). Alt federatif yapılarında boy beylerince yönetilen göçerler, devlet oluşumu esnasında han, hakan ve kağan gibi unvanları taşıyan yöneticilerin emrinde birleşiyorlardı. Bu yöneticilerin en temel ve vazgeçilmez vasfı, toplumsal yapıya (töre) uymaları ve bilge (yetkin) kişilikte olmalarıdır. Tanrı tarafından kutsanmış olmak (kut alma) bile ikinci plana atılabiliyordu. Bu nedenden dolayı ki zaman zaman kurultayların kağan seçiminde belirleyici olduğu görülmüştür (Koçak, 2011: 25). Türkler açısından bakıldığında, hükümdarın töreyi uygulaması, bilge ve alp olması, doğru düşünmesi, düşündüğünü uygulaması, cesur ve realist olması (Öztürk, 1973: 39-40) kuralı, Antik Yunan'daki ilk tip aristokrasiyi (en iyi ve en güçlü lider) işaret ederken; Moğol bozkır aristokrasisi, Ortaçağ Avrupası'nda görülen ikinci tip (üstün soy) aristokrasiyi işaret ediyordu. Bu durum, aşağıda da değineceğimiz üzere, Barthold ve Vladimirtsov arasındaki fikir ayrılığında da belirecektir.

1. MOĞOLLARDA ARİSTOKRASİNİN TEMELLERİ

Medeniyet kavramının batı merkezli tanımlamasına göre, göçebe bozkır kültürü, sırf yaşam biçimi nedeniyle oluşan farka istinaden, gelişmiş-azgelişmiş ya da ileri-geri gibi sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Üstelik bu tanımlamada en önemli noktanın uzmanlaşma ve örgütlenme olduğuna vurgu yapılır. Ne var ki çoğu yerleşik toplumların devlet örgütü ile tanışması, göçebe bozkır kültürü ile teması sayesinde (Rasonyi, 2017: 36-37).

Yukarıdaki açıklamaya tezat gibi görünse de göçebe devletin oluşumu ve pastoral karakterini muhafazası da tarımcı ve şehirli toplulukların varlığına muhtaçtır. Üstelik göçebe topluluk içindeki sosyal tabakalaşma sınırlıdır ve bu da devlet olma şartlarını karşılamaya yetmez. Öyleyse göçebe devlet, varlığını fetih teorisine¹ borçludur. Göçebelik, çevresine sadece iktisadî yönden değil, sosyo-politik ve kültürel yönden de uyum sağlamak durumundadır. Bu uyum mekanizmasının ucunda fetih bulunur (Khazanov, 2015: 350). Fetih ise sosyal sınıfların oluşmasında tetikleyici rol üstlenir (Wittvogel, 1963: 324). Bu durumda Cengiz Han'dan önce var olduğu düşünülen aristokrat sınıfın yönetme erkinin devlet kurmaya yetecek oranda tabakalaşma yaratamadığı sonucuna varılabilir. Ömrünün büyük kısmını iç mücadeleler ile geçiren ve sınırları aştığı esnada ölen Cengiz Han'ın açtığı yolda en önemli adımın oğlu Ögedey tarafından atılmış olduğu anlaşılmaktadır ki, devletin genetik şifrelerini barındıran *Moğolların Gizli Tarihi*'nin (MGT)

¹Bu teoriyi temsil edenlerin başında Gumpłowicz, Oppenheimer, Thurnwald, Westermann ve Eberhard gelmektedir.

yazılışı da bu zaman dilimine denk gelmektedir. Nitekim bu ana kadar var olmayan efsanevi bir seçere yazıldığı gibi, sosyal tabakaların yer ve sınırları da çizilmiş oldu.

1.1. Kurgusal (Mitolojik) Temel

Göçebe bozkır toplumları genel manada han ve halk olarak iki ana tabakadan oluşurlar. Halk içindeki sınıfsal farklar -en azından Moğollar açısından- çağdaşları olan komşu toplumlardaki gibi kesin çizgilerle belirlenmiyordu. Han ve ailesi açısından Moğol aristokrasisinin gerçekçi toplumsal temelleri olmakla birlikte, kurgusal veya mitolojik olarak adlandırılabilir bir temeli de bulunuyordu. Bu mitolojik soy anlatısı her ne kadar bütün Moğolların atalarını bir kurt ve bir geyiğe bağlasa da bir noktada soyun kutsiyetine Tanrı'nın bizzat müdahale ettiği görülür.

Kurgusal (mitolojik) temele göre Cengiz Han'ın büyük büyükannesi olarak kabul edilen Alan Goa'nın, kocasının ölümünden sonra evlenmediği halde üç çocuk dünyaya getirdiği ve bunun da sarışın ve ela gözlü bir adam kılığına giren Tanrı vasıtası ile mümkün olduğu şeklindeki savunusunun, Moğol yönetici ailelerinin en önemli referans kaynağı olduğu bilinir. Nitekim bu anlatı, MGT (2016: 3-9) ile kayıt altına alınarak büyük oranda resmiyet kazanmıştır. MGT esasen var olan ya da biçim değiştiren aristokrasinin temellerini de atmıştır. Reşidüddin'in (1374: 169) "Moğolların zan ve takrirlerine göre -günahı anlatanın boynuna-" (be zu'm-i Mogol ve'l-uhdetu ale'r-ravi) ifadesiyle aktardığı bu anlatıda Alan Goa, çocuklarına şu şekilde seslenmektedir:

"Kardeşlerinizi (güya bacadan sizin ışıktan hamile kalınmak suretiyle dünyaya gelen bu çocukları) karabaşlı adi insanlarla mukayese ederek nasıl böyle konuşabiliyorsunuz? Onlar bütün insanların Hanı oldukları zaman adî halk gerçeği anlayacaktır" (Reşidüddin, 1374: 171).

Cengiz Han, Alan Goa'dan doğan olağanüstü çocukların en küçüğü olan Bodonçar'ın dokuzuncu göbekten torunudur. Nitekim Borcigin kabilesinin (oboh) Kıyat oymağına (yasun) bağlı Cengiz Han'ın başarısının ardından Moğol aşiretlerini Kıyatlara mensup olanlar ve olmayanlar diye ikiye ayırma geleneği yerleşmişti. Kıyatlar, saf ve temiz anlamına gelen Nirunları¹ (Reşidüddin, 1374: 171) oluştururken; diğerleri için Dürükünler adı kullanılacaktır. Bu sayede Cengiz ve ailesi Tanrı çocukları, onların emirleri ise Tanrı'nın emirleri olarak kabul görecektir. Nitekim Cengiz'in büyük han ilan edildiği 1206 kurultayında, Tanrı buyruğunun bizzat Şaman Kokoço (Teb-Tengger) tarafından açıklanması da tesadüf olmasa gerektir.

Cengiz ve ailesine dair aristokratik kurgusal temelin daha birçok referansı vardır. Avuç içinde kan tutarak doğumu, müstakbel kayınpederinin görmüş olduğu rüya (MGT, 2016: 19) ve düşmanlarından kaçtığı esnada kendisine yol gösteren Tanrısal işaretler (MGT, 2016: 23-41) bütünüyle onun asaletinin göstergeleri olarak sunulur. Dahası, zafer yolunda Burhan Haldun

¹ El Ömerî (2014: 58) konuyu şöyle anlatır: "Alan Kua'nın kocası ölünce dul kaldı. Kocasını ölmeden bir süre önce Alan Kua hamile kalmıştı, fakat kocası onun kendisinden olmadığını söyledi. Bu konuda karar verecek birine müracaat etti. O da kadına kimden hamile kaldığını sordu. Kadın şu cevabı verdi: Kimseden hamile kalmış değilim. Bir gün oturuyordum ve apış aram açıktı. Bir nur indi ve apış arama üç defa girdi. Böylece hamile kaldım. Ve ben üç erkek çocuğa hamileyim. Çünkü o nurun her girişinde bir çocuğa hamile kaldım. Bana onları doğuruncaya kadar süre verin. Eğer üç erkek çocuk doğurursam, söylediklerimin doğru olduğunu anlarsınız, aksi halde benimle ilgili istediğiniz kararı verirsiniz. Gerçekten de bir batında üç erkek çocuk doğurdu: Bukin Fugagi [Bugu-hadağı], Bosan Salci [Buhatu-salci] ve Budancar [Bodonçar-mangkah]. Bu üç çocuk, annelerinin bir nurun apış arasına girdiğini iddia etmesi sebebiyle nuranî çocuklar olarak bilindi. Bu yüzden Cengiz-Han'a Güneşin oğlu denilir."

Dağı'na çıkararak aç susuz şekilde kendini izole etmesi, ilahî dinlerin peygamberlerini andırıyordu (Amıtai, 2010: 126; Bira, 2003: 76). Benzer bir anlatı Hayton tarafından aktarılmıştır ki, İslam Peygamberi Hz. Muhammed için aktarılan güvercin anlatisını anımsatmaktadır:

“Cengiz Han ölüm tehlikesinden kurtulmak için dikenli çalıkların arasına girdi. Düşmanları takipten karargâhlarına dönüp yağmaya giriştiler ve ardından da saklanmış kişileri aramaya başladılar. Ancak bu sırada bir kuş, *duc* olarak anılan puhu kuşu, imparatorun ardına saklandığı çalının üstüne kondu. Kuşun çalının üstünde olmasından ötürü bunun ardında kimsenin olmayacağını düşünen düşmanları “eğer burada saklanmış bir kimse olsaydı buraya kuş konmazdı” diyerek burayı aramaktan vazgeçtiler” (Hayton, 2015: 78).

Kurgusal temelin, yer yer Cengiz Han ve Moğolları çok sert şekilde eleştiren ve hatta lanetleyen yazarlarca da kabul görmüş olması ilginçtir. Örneğin Cüzcanî, Hâce Ahmed-i Vahşî'den duyduğu şekliyle şunları aktarmaktadır:

“Cengiz Han, Tabgaç memleketlerini zapt edip, dört yıl boyunca orada fesat çıkarıp, kan döktükten sonra bir gece rüyasında gayet uzun bir sarığı başına dolamakta olduğunu gördü. Bu sarık dolana dolana büyük bir harman gibi olmuştu ve yorgunluktan bitap düşmüştü. Uyandığında yakınlarına ve ilim erbabına rüyasını anlatıp yorumunu sorduğunda kimse cevap veremedi. Daha sonra Müslüman bir tacir çağırıldı. O, sarığın Arapların tacı olduğunu ve İslam memleketlerinin Cengiz Han'ın tasarrufuna gireceğinin işareti olarak yorumladı. Bu yorum Cengiz Han'ın hoşuna gitti” (Cüzcanî, 2016: 56).

Moğol şiddetini derinden yaşayan Ermeni tarihçi Aknerli Grigor ise Cengiz Han'a ait asalet anlatisını şu şekilde aktarıyordu:

“Önceleri putperest olan Moğolların akılları başlarına gelince bu bozuk inançtan vazgeçip Tanrı'dan af dilediler ve O'nun emirlerine uymaya söz verdiler. Bunun üzerine melek, altın tüylü bir kartal şekline girip, kendi lisanlarıyla konuşarak onlara göründü ve Cengiz adını taşıyan reislerini çağırdı. Ona Tanrı'nın bütün emirlerini buyurdu ve kağan unvanı verdi. Ayrıca, çok memleketler ve eyaletler zapt ederek hadsiz hesapsız surette çoğalmalarını dahi söyledi ki, bu aynen hâsıl olmuştur” (Grigor, 2012: 19-20).

1.2. Toplumsal Temel

Moğol kabileleri, avcılığa dayalı orman kabileleri olan “hoyin irgen” ve çobanlardan oluşan bozkır kabileleri olan “ke'er-ün irgen” olarak ikiye ayrılıyordu. Bunlar arasında gerek siyâsî gerekse sosyal yönden en aktif olanlar “Ke'er-ün irgen” yani bozkırda yaşayan göçebe kabileler idi. Kan bağları ile birleşen “yasun” (kemik), birçok yasun'un birleşmesi ile “oboğ” (oba), obaların birleşmesi ile “irgen” (halk, boy) meydana geliyor ve birçok halkın birleşmesi ile de “ulus” (devlet, millet) teşekkül ediyordu. Siyâsî hayat açısından en etkili birim, irgen (yani kabile) idi. “İrgen” kavramı kabile manasının yanı sıra yabancı devlet anlamında da kullanılıyordu (Danuu, 2016: 17-18).

Moğol devlet geleneği, Türklerde olduğu gibi bozkır aristokrasisine göre tatbik edilmiş ve toprak bağlılığı yerine soy bağıını benimsemişti (Arsal, 1947: 371). Fakat aynı soya mensup bulunan kardeş (urux) olanlar arasında da eşitlik yoktu; zenginleri, yoksulları, nüfuzluları, nüfuzsuzları

vardı. Kendi kabilesi tarafından yeterince kollanamayan aileler, başka kabile şeflerine (noyan)¹ bağlanmak zorunda kalıyorlardı. MGT’de adları geçen kara halkın (haraçu)², noyad (noyanlar) nüfuzu altına girmeleri -bu durum XII. yüzyıl sonlarına doğru belirginleşmeye ve yerleşmeye başlamıştır- Cengiz Han devrinde kurumsallaşırken, köle durumundakilerin (bogol) konumu değişmediği gibi vasıfları çeşitleniyordu. Bu noktada varlığından şüphe edilemeyen bozkır aristokrasisi, geleneksel temeliyle birlikte kurumsal bir nitelik kazanıyordu (Vladimirtsov, 1995: 108-109).

Göçebe toplumların sosyal ve iktisadî yapısındaki temel dinamik, bozkır kültürüdür. Bu kültürün başlıca aktörleri ise “en güzel otlakları ele geçirmek için itişip kakışan ve bazı hallerde gezinmeleri asırlar süren hayvan sürülerini yaylak ve kışlak arasında getirip götürerek Türk-Moğol kavimleridir” (İlgen, 2010: 823). Türkler gibi Moğollar da devletleşme süreci öncesinde dağınık halde yaşam sürerken, toplumsal uzmanlık ve tabakalaşmadan görece uzak durmuşlardı. Göçebe toplulukların yerleşikler üzerine sistemli akınlar düzenleme zorunluluğu ortaya çıktığında ise iç hesaplaşma ve yine zorunlu birleşme süreci başlamış ve böylece sosyal farklılıklar artma eğilimine girmişti. Nitekim Oppenheimer’a göre (1997: 43) “devlet, oluşumu sırasında tümüyle zafer kazanmış bir insan grubunun, yendikleri üzerindeki egemenliğini bir düzene bağlamak ve kendini içten gelecek ayaklanmalarla dıştan gelecek saldırılara karşı güvenceye almak amacıyla kurduğu ekonomik sömürü organından başka bir şey değildir.” Khazanov’a göre (2015: 356) ise bu düzeni ayakta tutacak olan tek güç, fetihtir.

Cengiz Han’dan önce Moğol toplumunda sınıfsal farklılıkların varlığı ya da durumu hakkında net bilgilere sahip olamasak da 13. yüzyıl başlarında genel görünüm hakkında bir takım malumata sahibiz. Her ne kadar Vladimirtsov (1995: 133-180) bu evreyi göçebe feodalizmi olarak tanımlasa ve tabakalaşmaya vurgu yapsa da gerek MGT, gerekse de Camiü’t-Tevârih bu dönemde toplumsal bir uzlaşma veya koordinasyonun varlığına dair net bilgiler aktarmazlar. Aksine MGT’nin epik dili, bu dönemi kargaşa, güvensizlik ve huzursuzluk ortamı olarak tanımlar (Khazanov, 2015: 357). Fakat MGT içinde, Cengiz Han öncesi toplumsal uzlaşma yoksunluğuna rağmen, Cengiz ailesinin tüm fertlerinin aristokrat sınıftan olduğuna yapılan açık atıflar, Orta Çağ Avrupası’nın feodal³ düzen içindeki aristokrasi ile bire bir benzemese de soylu tabakaya vasallık ilişkisiyle bağımlı tabakaların varlığı inkâr edilemez:

“Benim dedemin eşiğinde köle idiniz,
Benim dedemin kapısında hizmetçi idiniz...
Elbise ile doğmuş bir çocuğum ben,
Çırılçıplak doğmuş bir çocuksun sen!” (MGT, 2016: 105).

Cengiz Han’ın aristokrasi içinden geldiğine dair temkinli yaklaşılması gerektiğini düşünen araştırmacılar da vardır. Bunların başında Amitai (2004: 693) gelmektedir. Henüz Cengiz adını almadan önce kullandığı Temuçin adının Gizli Tarih’te geçtiği şekliyle, doğumu esnasında esir

¹ Noyanlar arasında da güç ve azamet farkı bulunuyordu. Nitekim Cengiz Han, Burguci-noyan’ı hanlardan aşağıda fakat diğer noyanlardan yukarıda konumlandırmıştı (Reşidüddin, 1362, I: 126). Ata Melik Cüveynî de (2013: 453) Uluğ (Yeke) Noyan adını Cengiz Han’ın oğlu Tuluy için kullanmıştır.

² Aristokratik toplum düzeninde haraçların, kesimlik küçükbaş hayvan ve feodal kamplarına vade ile sağmal hayvan temini gibi mükellefiyetleri vardı (Yakubovsky, 2000: 18).

³ Rasyon (1971: 180) her yıl Cengiz Han ve şehzadeler için sunulan tüm Moğol kızları örneğinin, Avrupa feodalizminde görülen mütegalibelik ile benzerliğine dikkat çekmektedir. Nitekim Vladimirtsov’a göre de (1995: 123) Moğol hanlarının hâkimiyeti zorba (usurpateur) hâkimiyetiydi.

alınmış olan bir Tatar'ın adının verilmesi olarak açıklanması tartışmaya açıktır. Nitekim Amitai (2004: 693) Cengiz'in, han olmadan önce demircilik mesleği ile uğraştığını ve adının da mesleği nedeniyle sonradan verilmiş olması gerektiğini ifade etmiştir.

Şimdilik meseleyi Cengiz Han özelinden çıkaracak olursak, Moğol toplumundaki aristokrasiyi, zenginlik ve köle-efendi eksenli göçebe feodalizmine bağlamak için ölü gömme adetlerine de bakmak uygun olacaktır. Nitekim soylu mezarlarının sıradan mezarlarla olan farkı, han ve ailesine münhasıran betimlenmekten ötedir. Plano Carpini, Moğol soylu ailelerine ait mezarları ve ölü gömme adetlerini şöyle aktarmaktadır:

“Soylu biri öldüğünde, onu bozkırda gizlice kazdıkları çok sevdiği bir yere gömerlerdi. Soylu, otağın içinde oturmuş gibi, önünde bir masa, üstünde bir kâse dolusu et ve bir testi kıymız, bir kısırak veya yavrusu, bir at eğer ve üzengileri ile birlikte gömülürdü (Ayan, 2015: 51)... Soylulardan bazılarını başka şekilde gömdükleri de olurdu. Önce kimseye görünmeden bozkıra çıkarlar, orada çayırılık bir yerde büyük bir çukur kazarlar ve bu çukurun etrafında bir tünel açarlar. Ondan sonra bu tünele ölen kişinin en sevdiği kölesi yatırılarak, ölüyü de onun üzerine koyarlar. Köle havasızlıktan boğulmak üzereyken, tünelden çekip çıkarırlar, dinlenmesini sağlarlar ve bu töreni üç defa tekrar ederler. Neticede böyle bir törenden canlı olarak kurtulan köleyi azat ederler” (Ayan, 2015: 53).

12. yüzyıl boyunca Moğollarda toplumsal yapının temeli ataerkil sistem üzerine kuruluydu. Baba tarafından akrabaların kurduğu birliğe “obog” deniyordu (Vladimirtsov, 1995, s. 46). Fakat yine de çağdaş kültürere nazaran kadının ve ana figürünün gücü açıkça hissediliyordu. Klan dışından evliliğe önem veriliyordu. Birden fazla kadınla evlilik ve çevre kabilelerden kız kaçırma oldukça yaygındı. Ekonomik kaygılarla çoğu zaman savaş halindeki kabilelerin, bu tip sosyal gerekçelerle de birbirleriyle savaştıkları oluyordu (Vernadsky, 2015, s. 27). Oboglar, dış evlilikler sayesinde büyüdükçe, bölünmeye başlayarak farklı obogların oluşması ve daha da ileride yeni klanların oluşmasını sağlıyordu. Fakat yine de klanlar, hangi klana ve hangi oboga dayandıklarını hatırlıyorlardı. Klanın birliği için soy bağı temel şart olsa da dinî ve geleneksel kaideler etrafında da birlik sağlanıyordu. Nitekim dinî törenlerden dışlanmak, zaten klandan kovulmak anlamına geliyordu. Aile içinde hiyerarşik bir yapı vardı. En büyük erkek çocuğa hizmette kusur edilmez ve zamanla kendisine “beki”¹ unvanı verilirdi. En küçük erkek evlat ise baba ocağının dirlik ve düzenini sürdürüp, ateşin her daim yanmasından sorumluydu ki bu nedenle “odçigin” olarak adlandırılmıştı (Vladimirtsov, 1995: 43).

Moğol bozkır göçebelerinin temel geçim kaynakları at ve koyun sürüleriydi. Klan, mevsim değişimlerini takip ederek hayvanlarını otlatmak ve karınlarını doyurmak için toplu şekilde göçüyordu. Konaklama noktalarında ise “küriyen” veya “küregen” adı verilen bir oturma düzenine geçerlerdi. Klanın lideri en içte olmak üzere, diğer ailelerin çadırları onun etrafında daire biçiminde toplanıyorlardı. Bazı zengin ailelerin kendi başına hareket ettikleri de oluyordu. Bu türden oturma düzenine ise “ayıl” deniyordu (Vladimirtsov, 1995: 62). Bu zengin ve kalabalık ailelere hizmet eden bağımlı veya köle olarak da tabir edilen “unagan bogol” aileler de vardı. Genellikle başka bir kabile ile yapılan savaşta yenilen tarafın bu statüye düştüğü söylenebilir ki; bu statünün, Ortaçağ Avrupa feodalitesi ile mukayese edilebilir bir aristokrasi düzenine işaret ettiği düşünülebilir (Vernadsky, 2015: 29). Moğol şövalyesine “bagatur” denirken, bir grup bagaturun başındakine ise “noyan” denirdi ki bu da Avrupa'daki “lord” a karşılık geliyordu. Ayrıca Moğolların, Cengiz Han'dan az evvel patriarkal toplumdan feodalizme geçiş sürecini tamamlamış olduğuna işaret eden bazı göstergeler de mevcuttu. Bunlar, bozkır aristokrasisinin ortaya çıkışı,

¹ Vladimirtsov'a göre (1995, s. 115) bu unvan da aristokrasiye işaret etmektedir.

kabile birliklerinin teşekkülü, bireysel göç tarzından toplu göç tarzına geçiş ve süreklilik avlarının düzenleniş şekillerindeki değişimler olarak sıralanmaktadır (Tuğrul ve Korkut, 2021: 156). Ama yine de Avrupa feodalizminden, sınıfsal geçişler ve hukukî haklar konusunda ayrı tutulması gerektiğine işaret eden araştırmacılar da var. Biran'a göre (2019: 21) Moğol toplumunu belirleyen soylular, halk ve bağımlılar arasında keskin çizgiler yoktu ve bunun temel nedeni göçebe hayat tarzıydı. Moğol toplumunda han ve ailesini bir tarafa bırakacak olursak aristokratik zirveyi "noyanlar" oluşturuyordu. Cengiz Han zamanında yeniden toplumsal hayata entegre edilen "tarhanlar" ise aristokrat sınıftan olmasalar da Han'ın güvenini kazanmış olmaları ve onun tarafından ödüllendirilmiş olmaları nedeniyle ayrıcalıklı konumlardı (Roux, 2001: 143).

Vladimirtsov'a göre Moğol toplumunu "göçebe feodalizmi" olarak adlandırdığı bir evreden geçiyordu. Görüşünü desteklemek adına, toplumsal hayattaki iş bölümünü öne sürse de Khazanov'a göre bu yetersiz bir savunmadır. Ona göre MGT'de sıkça geçen "marangozlar" ve "demirciler" gibi meslek gruplarının feodal düzenle hiçbir ilgisi yoktur. Çünkü Avrupa feodalizminin, vasallık ilişkisini bozku hayatında görmek imkânsızdır. Esasen zaten bütün Moğollar, Han'ın vasalı konumundadır (Khazanov, 2015: 360). Ayrıca toplumsal tabakalar arasındaki ast-üst ilişkisi, temel kaynak ve araçlara erişim imkânıyla değil; güç ve iktidar (han) ile olan ilişkiyle belirlenmiştir. Bağlılık ve sömürü ilişkisi aslında Moğol aristokrasisi ile fethedilen halklar (Moğol olmayan) arasındaydı (Khazanov, 2015: 364).

Weatherford'a göre (2019: 21) Cengiz Han, içinden geldiği aristokratik feodal sistemi yıkarken, bireye ait erdemlere, sadakat ve başarıya dayalı yeni bir düzen kuruyordu. Marshall'a göre (1996: 16) sadakat başarıyı değil; başarı sadakati getirmiştir. Babasına ve ailenin geri kalanına yapılan suikast girişimlerini hayatının sonuna dek unutmayan Cengiz Han, kurmaya çalıştığı devletin temelini "güven ve sadakat" temeli üzerine inşa ederken, aristokrasiyi de dizginlemeyi planlıyordu. Bu nedenle yakın korumalarına (hassa ordusu) özel bir değer biçmişti. Çelişkili gibi görünse de bu birlikleri daha çok Moğol aristokrasisi içinden seçiyor, böylece hanedan dışı güçleri de itaat altına almayı hedefliyordu (Uyar, 2007). Bu noktada Aristokrasi ile olan savaşını, yine aristokrasiyi kullanarak sürdürüyordu.

Cengiz'in aristokrasi içindeki konumunu belirlemek üzere bazı toplumsal unvan ve kalıpların kullanımına dikkat etmek gerekir. Bagaturların yönettiği halka "karaçu" denirdi. Bunlar hür olmalarına rağmen içtimai bakımdan aşağı seviyede görülen insanlardı. Alan Goa'nın çocuklarına hitaben "kardeşlerinizi karabaşlı insanlarla nasıl mukayese edersiniz" cümlesinde geçen "karabaşlı insanlar" işte bu halktır. Temuçin'in babasının "bagatur" unvanını kullandığı düşünülürse, Cengiz Han'ın aristokrasi içinden geldiğini söylemek yanlış olmaz. Gelecekte Cengiz Han olarak anılacak Temuçin'in kanımızca bu gerçeklerden bağımsız şekilde devlet kurmaya teşebbüs etmiş olması mümkün değildi. Zira Moğol aristokrasisinin tepesinde han ve sülalesi bulunuyordu. Daha sonraki üst tabakayı Noyanlar oluşturuyordu. Fakat bunlar da kendini tanımlayan bagatur (yiğit), seçen (bilge), mergen (nişancı), bökö (pehlivan) gibi lakaplar alıyorlardı (Vladimirtsov, 1995: 114). Her bir kabilenin başındaki kabile reisi ve onun yakınları sıradan kabile üyelerinden farklı bir statüdeydi. Kabileler de kendi arasında ast-üst ilişkisi içine girme eğilimindeydiler. Diğer göçebe çoban kabilelere boyun eğen vassal göçebe çoban kabileler bulunuyordu ki Moğol Devleti bu nedenle sadece göçebelerin yerleşiklerle mücadelesi ile değil aynı zamanda göçebelerin ayrıcalıklı unsurları ile onlara tabi sıradan gruplar arasındaki ihtilaflarla doğmuştu (Khazanov 362).

Cengiz Han devrine kadar Moğolistan coğrafyasında kimsenin dikkatini çekmeyen, geleneklerle sınırlandırılmış ve doğal ekonomiye bağlı olarak yaşayıp, Alan Goa efsanesinden bihaber yaşayan

Mongoloid halklar bulunuyordu. 12. yüzyıla gelindiğinde yaygın şekilde kullanıldıkları görülen sosyal unvanlar, farklılaşmayı tetiklemeye başlamıştı. Fakat bu unvanların mitolojik soylulukla ya da mal zenginliğiyle doğrudan bağlantısı yoktu. Bu unvanlar şahsî icraat ve kabiliyet ile alakalıydı. Bu bireysel liderlik yetisini başarıya dönüştürecek olan ise Moğollar arasında güçlenmeye başlayan kolektif sorumluluk bilinci olmuştur. Esasen Vladimirtsov'un göçebe feodalizmini bu temel üzerinde kurgulamak yerinde olacaktır (Gumilev, 2013: 30-31). Nitekim Gumilev'e göre (2013: 48) Temuçin, bir hükümdar veya feodal senyörün oğlu değil, aksine bütün serveti sahip olduğu enerji ve emsalsiz teşkilatçılık kabiliyetinden ibaret olan bir bahadırın oğluydu. Fakat Gumilev'in bu tespiti, bu esnada varlığı tartışmasız olan Moğol bozkır aristokratik toplum gerçeği ile çelişmektedir. Zaten aynı yazar bir başka paragrafta (2013: 63) "Aslında Temuçin, ne Toğrul gibi han, ne de babası gibi zengin bir kabile reisi idi." cümlesi ile aristokratik toplum düzenine vurgu yaparken; Temuçin özelinde var olan fakat kaybedilmiş bir aristokratik güce işaret etmektedir.

Esasen Cengiz Han, kurduğu devletle aristokrasiyi arkasına alarak yine aristokrasi ile savaşmıştır. Moğol tarihinin en önemli isimleri arasında olan ve tüm Kıpçaklar ile Doğu Avrupa'yı dize getiren Cebe¹ (Zurgadai) Noyan ve İran ile Anadolu'yu yıkıp geçen Baycu Noyan'ın, Tayciutlar'ın Busut ve Suldus alt klanından olduklarını ve dolayısıyla aristokrasi içinden geldiklerini belirtmek gerekir. Zira Moğol aristokrat kabileleri arasında öne çıkanların başında Tayciutlar gelir. Reşidüddin'in çok büyük ve asil bir kavim olarak tanımladığı Tayciutlar, bazı rivayetlere göre Moğolların efsanevi lideri Haydu'nun torunu Çarahay-linhu'ya dayanan bir klandı (Vladimirtsov, 1995: 115). Diğer bir anlatıya göre Habul Han ölürken, hanlığı yedi oğlundan birine değil; Tayciutlardan Ambagay'a bırakmıştı. Borciginlerden olmayan Ambagay'ın tarihsel düşman olan Tatarlarca yakalanması ve Kuzey Çin hükümdarı Altan Han tarafından da katledilmesi sonucunda Moğolların birliği bozulmuştu. Böylece Moğollar Cengiz Han'a kadar bir daha toparlanamamışlardı (Dalay, 1996: 43). Fakat bir ara Cengiz Han'ın babası Yesugey'e bağlı olarak yaşam süren Tayciutların, onun ölümünün peşi sıra birlikten ayrılmaları ve dahası henüz küçük yaştaki Temuçin'i (Cengiz Han) öldürmek istemeleri yine Moğol toplumundaki aristokrasi savaşının en açık göstergesiydi.

2. CENGİZLİLER DEVRİNDE MOĞOL ARİSTOKRASİSİNİN PRATİĞİ

Cengiz Han, kurmakta olduğu imparatorluğun askerî yapısından başlamak üzere, hukuk düzeni dâhil birçok devlet geleneği uygulamalarında eski Türk devletlerini örnek almıştır. Devlet merkezi olarak seçtiği bölgenin Ötüken; şehrin ise Karakurum olması dahi bu görüşü desteklemeye yeter. Nitekim mevcut aristokrasiyi dengelemek adına yeniden dirilttiği "tarhanlık" uygulaması da Türk kültürü bakiyesiydi (Golden, 2018: 130).

Cengiz Han'ın pay ettiği sosyal, askerî ve idarî mevkiler, geleneksel toplum yapısından sıyrılmaya eğilimde olduğunu ve "uluslaşma" evresine geçildiğini gösteriyordu (Roux, 2001, s. 144). Fakat Vladimirtsov'a (1995: 119) göre Moğol siyasal gelişiminde, halk uluslaşma sürecine dâhil edilmemiş; aksine bu, aristokratik bir mesele olarak kalmıştı. Bu durumda, Cüveynî'nin (1988: 96) örnek olarak verdiği ve Yasa'da yer aldığı şekliyle "şehzadelerin ve devlet büyüklerinin gösterişli elbiseler giymesi, şatafatlı lakaplar kullanması yasaktır" cümlesinin samimiyetine temkinli yaklaşmak gerekir. Reşidüddin ise bir taraftan Cengiz ailesinin aristokratik temellerini yüceltirken, diğer taraftan Gazan Han devrindeki reformları yüceltmek uğruna, feodal angaryanın

¹ Eski adı Zurgadai (Cirho'adai) iken Cebe (ok ucu) ismi bizzat Cengiz Han tarafından kendisine verilmiştir (MGT, 2016: 75).

ve gelir dağılımındaki eşitsizliğin ortadan kaldırılışını-nitekim bu gerçeğin varlığını kabullenerek-övgüyle aktarmaktadır. Bunu yaparken de Gazan Han'a ait ifadeleri kullanmaktadır:

“Herkes biliyor ki, Moğol ulusunu oluşturan cesur babalarımız çok ağır yükümlülükler altındaydılar. Hayvanlarından kopçur alınıyordu. Yasak ve kalan üzerlerinde bir yükü. Yamların bakımından sorumluydular. Birçok Moğolun kileri boşalmışken hem yöneticilere hizmet ediyor hem de savaşırlara gidiyorlardı. Biz bunları yoluna koyduk.” (Rashid-ad-Din, 1957: 292).

Moğol toplumundaki aristokratik teamüllerin Cengiz ailesi özelindeki yansımasına farklı bir mecradan yaklaşmak isteyen araştırmacılar da olmuştur. Vladimirtsov (1995: 128-131), Barthold'un (1963: 137; 2015: 167) Cengiz'in Moğol soylularını temsil ettiği, Camuha'nın ise görece daha demokrat ve halkçı olduğu yönündeki fikirlerine ilk zamanlar katılmakla birlikte; sonradan tamamen reddetmiştir. Ona göre Camuha, Cengiz etrafında toplanmaya başlayan aristokrasi karşısında, mecburen böyle bir tavır takınmak zorunda kalmıştı. Aslında Camuha da soylu sınıftandı. Bunun sağlamasını da, Camuha'nın kendi askerleri tarafından Cengiz Han'a teslim edildiğinde¹ Cengiz'in “Köleler, kendi efendilerini yakaladılar” şeklindeki ifadesiyle yapmaktadır. Fakat aynı Vladimirtsov (1995: 78-79), ari soy mitlerinin bu dönemde suni olarak Cengiz ailesi tarafından üretildiğini, esasen aristokrat sınıfına dâhil olmak için bunun tek koşul olmayıp, zenginlik ve siyasal gücün de yeterli olduğu görüşündedir. Nitekim Camuha'nın soyu, Cengiz Han ile ortak ata olan Bodunçar'a dayanmayıp; onun haremine girdiğinde zaten hamile olan bir cariyeden doğan çocuğa dayanmaktadır (MGT, 2016: 12).

Gökteki Tanrı gibi, yeryüzünde tek olmak isteyen Cengiz Han'ı ve demokrasi kavramını yan yana getirmek olası görünmez. Fakat Cengiz Han, bugünden bakıldığında demokratik teamüller gibi algılanabilecek bazı uygulamaları, esasen yine aristokratik devlet geleneğine uydurmayı bilmiştir. Uygulamaları yasal zemine oturtmaya gayret göstermiştir. Büyük önem verdiği baş yargıçlık (yarguci) makamını, çocukluğundan beri adaletine inandığı en küçük kardeşi Şigi Kutuhu'ya vermişti (Arsal, 1947: 371). Zaten kardeşine söyledikleri de bir noktada emir niteliğindeydi:

“Tanrı'nın verdiği güçle bütün ulusu iradem altında toplarken sen benim gözüm ve kulağım oldun. Şimdi sen bütün halkı kendi adlarına göre ayırarak, analarımıza, bize, kardeş ve oğullarımıza taksim et. Öyle ki, keçe çadırda oturanlarla tahta kapılı evlerde oturanlar birbirinden ayırt edilsin” (MGT, 2016, s. 136).

Cengiz Han'ın, varlığından beslendiği; fakat bir anlamda da ayak bağı olarak gördüğü geleneksel Moğol aristokrasisi, başka faktörlerin de devreye sokulmasıyla bertaraf edilebilirdi. 12. yüzyıl boyunca merkezî idareden mahrum olarak bozkırda savrulan Moğollara, en azından huzur vermeyi başarmış olan şamanlar, bu aşamada taraf seçmek zorundaydılar. Mönğlik ailesinin ve Tebtenggeri'nin Cengiz Han'ı desteklemeleri kaçınılmaz olmuştu (Roux, 2001, s. 148). Esasen Moğol aristokrasisi bir lider arıyordu. Khazanov'a göre (2015: 359) bu esnada Moğol toplumu dışarıya yayılma ihtiyacı içindeydi. Ama Cengiz'in bu gücü aristokrasi ile de paylaşmaya tahammülü yoktu. Nitekim aristokratik yapısıyla öne çıkan kurultay toplantılarında da yüksek ses çıkmasına izin verilmiyordu. Yani Cengiz Han, eşitler arasındaki birinci değildi. Moğol

¹ Barthold (2015: 167-168) MGT'de geçtiği şekliyle Camuha'nın 1205 yılında Cengiz Han tarafından idam edildiği kaydına şüpheyle yaklaşmaktadır. Barthold, Cüveynî tarafından kaydedilmiş olan bir hikâyede, 1220 yılında Buhara'da ele geçirilen ve Cengiz Han tarafından öldürülen “Bahadır Gürhan” adlı kişinin Camuha olabileceği üzerinde durmaktadır.

aristokrasisi hiçbir zaman onunla eşit olmayı tahayyül edemezdi. En yüksek karar mercii kağandı (Temir, 1989: 117). Reşidüddin'in, Cengiz'in hanlık yolundaki mücadelelerini bu denli detaylı anlatması da, bu mücadeleyi esasen Moğol aristokrasisini bastırma hikâyesi olarak kaydetme isteğiyle açıklanabilir (Khazanov, 2015: 358). Bu açıdan bakıldığında, Cengiz Han hiçbir zaman halk lideri olmamış, gerek *Gizli Tarih*'te gerekse diğer kaynaklarda halka hitaben bir seslenişine şahit olunmamıştır. O doğrudan noyanlara, bahadırlara ve şehzadelere seslenmiştir (Vladimirtsov, 1922: 55).

Cengiz Han'ın aristokrasi içinden gelmekle birlikte, iktidar yolundaki ilk engel olarak gördüğü Moğol aristokrasisini dizginlemesi ve sivil aristokrasiyi askeri hiyerarşi içinde eritme gayreti bütünüyle başarılı olamamıştı. Türkistan ve civarında ele geçirdiği halkların ne şekilde yönetileceği sorunu o henüz hayattayken başlamıştı. Cüveynî'nin aktardığı kadarıyla buraların yönetimi konusunda –esasen halka muamele konusunda- Çağatay ve Cuci arasında ihtilaf yaşanıyordu. Her ne kadar Cüveynî bunu, Müslümanlara uygulanan şiddet özelinde açıklamaya çalışsa da bizce bu, ele geçirilen bölgelerin yerel aristokrasi ile ne şekilde muhatap olunacağı meselesiydi. Zira Moğol orduları için yerel aristokrasi, mal varlığı ile değerlendiriliyordu ve çoğu zaman hayatta kalıp kalamayacakları ne kadar bonkör olduklarına bağlıydı. Cüveynî (1988, I: 150-160) bu detayı Maverâünnehr işgalinde ve özellikle de Buhara muhasarasında aktarmaktadır.

Cengiz Han devrinde görülmeye başlayan yerleşik aristokrasi ile ilişkiler probleminin, Ögedey devrinde de devam etmekle birlikte, onun devlet idareciliğini olgunlaştırdığı görülür. Kitan asıllı Çinli danışmanı Yehlü Çutsay, eski bir Çin atasözü olan “Çin’i at sırtında ele geçirebilirsin; fakat at sırtında yönetemezsin” cümlesini Moğolca olarak tercüme ettiğinde Ögedey için bazı reformlara girişmek kaçınılmaz olmuştu (Khazanov, 2015: 365). Bunların başında gelen vergi reformu, Moğol mezalimine karşı görece bir sempati geliştirse de imparatorluğun her yerinde aynı etkiyi gösteremedi. Her ne kadar Cengiz Han döneminde kendi istekleriyle Moğol emperyalizmine dâhil olsalar da Uygur aristokrasisinin de bazı konularda huzursuz olduğunu, bıraktıkları sivil belgelerinden anlamak mümkündür (Özyetgin, 2004: 172-174).

Güyük döneminde Müslüman topluluklar başta olmak üzere genel olarak yerleşikler üzerindeki baskı yeniden artmış; bu durum Hıristiyan misyonerlerce de (Ruysbroeckli Willem, 2010: 161-167) itiraf edilmişti. Onun ölümünün ardından bölünmüş haldeki Moğol aristokrasisinin de desteği ile –kimi kaynaklarda bir hükümet darbesi olarak geçer- yönetimi ele geçiren Mengü devrinde radikal kararlar alınmıştı. Öncelikle Ögedey ve Çağatay ailesinin sivrilen simaları ortadan kaldırıldı. Mengü, desteğini aldığı Cuci ailesinin tarihsel misyonuna uygun olarak Müslümanlar konusunda ılımlı hareket etmeye gayret etti; fakat göçebe Moğol aristokrasisine karşı sert bir tutum sergiledi. Özellikle de Ögedey ailesi ile ticari ilişkilere giren zengin kesimin elde ettiği imtiyazları men etti (Cüveynî, 1988, III: 52-55).

Moğol göçebe bozkır aristokrasisinin Kubilay, Altınorda, İlhanlı ve Çağatay sahalarındaki görünümü bazı farklar barındırıyordu. Öncelikle temelde göçebe hayat tarzı üzerine kurgulanmış olan Moğol aristokrasisi, yerleşik hayat ile olan ilişki ağını her kültür ve coğrafyada aynı ölçütler ile kurma imkânı bulamamıştır. Örneğin Altınorda sahası, coğrafya, iklim şartları ve yerleşik hayat ile olan mesafeli duruş nedeniyle, geleneksel Moğol aristokrasisini daha fazla yaşatma imkânı bulurken; İran (İlhanlı) sahasında yüzlerce yıllık şehir hayatı ve kültür birikimi karşısında yerel bürokrasi ile olan zorunlu ilişki ağı karşısında dönüşüm geçirmek durumunda kalmıştı.

İlhanlı devletinde yerel aristokrasinin en önemli göstergesi Sahip Divanlık makamıydı. Devletin ve maliyenin idaresi bu makam ile özdeşleşmişti. Sahip Divanlar, devlet umurunun tanzimi,

postaların idaresi, para bastırılması başta olmak üzere geniş çaplı bir yetki ile donatılmışlardı (Spuler, 2011: 322). Fakat 1290 yılına gelindiğinde İlhanlı ekonomisi neredeyse çökmüştü. Yabancı ülkelere olan borçlar ödenemiyorken tüm kentler isyan tehdidi ile parçalanmaktaydı. 1295 yılında başa geçen Gazan Han, Müslüman halk ve yerel aristokrasi ile uyum sağlamak adına İslam dinini kabul etti (Marshall, 1996: 132). Görünüşteki dinî dönüşüm de Moğol aristokrasisi ile yerel aristokrasi arasındaki çatışmayı engelleyemedi. Aksine, hanlar düzeyindeki İslamlaşma, Moğol aristokrasisinin tepkisine neden olmuştu (Arslan, 2014: 415). Sahip Divanların yerel aristokrasi ile olan ilişkileri ve maddî alış-verişleri de bu tepkiyi artırıyordu. Çatışmanın en belirgin sonucu ise Tacüddin Alişah haricindeki tüm baş vezirlerin idam edilmesi oldu (Spuler, 2011: 310). Nitekim Kaşânî (1384: 136-196) eserinde, Alişah döneminde rüşvet ve yolsuzlukla yapılan mücadeleye geniş yer vermiştir.

Moğol aristokrasinin öz benliğini görece daha fazla koruduğu bölgelerin başında Altınorda sahası geliyordu. Moğol tahakkümünden önce Kıpçak bozkırlarının siyasi ve sosyal durumu hakkında bilgi temin edilecek kaynak sayısı oldukça azdır. Fakat bu dönemde Kumanlar özelinden hareket edecek olursak, feodalleşmekte olan bir düzene tabi bulunan göçebelerin, tarım bölgelerine bitişik alanlarda yerleşik hayata geçmiş olduklarını söyleyebiliriz. Esasen Yedisu ve kuzeyindeki Türkeşler, Oğuzlar ve Karluklar bu süreci tamamlamak üzereydiler (Yakubovsky, 2000: 4).

Bölgedeki feodal ilişki ağının en karakteristik görüntüsü, doğudan batıya büyük bir alıcı kitlesi olan köle ticaretiydi (Yakubovsky, 2000: 7). 10. yüzyılda Kuman, Hazar ve Oğuz beyleri arasında yüz binlerce büyük ve küçükbaş hayvana sahip soylu sınıfının varlığı bilinmektedir ki, bu sınıfın özel toprak mülkiyeti de bulunuyordu. Yine 10. yüzyıla ait zengin göçebe mezarlarının varlığı da, Moğol öncesi bozkır aristokrasisini işaret etmektedir (Yakubovsky, 2000: 13-14). Moğol saldırılarının en şiddetli olduğu yıllarda bölgeden geçen Ruysbroeckli Willem'in, Kuman soylu mezarları ve ölü gömme adetleriyle ilgili verdiği bilgiler değerlidir. Bu bilgiler arasında, 13. yüzyıl ortalarındaki Kıpçak bozkırlarının dinî ve kültürel açıdan geçirmekte olduğu dönüşümün izini sürmek de mümkündür:

“Kumanlar ölünün üstüne bir höyük yapar ve ölü için doğuya bakan ve elinde, göbeğinin hizasında kadeh tutan bir heykel dikerler. Buna ek olarak zenginler için piramitler, yani küçük, sivri evler inşa ederler. Bazısında ise, burada taş bulunmamasına rağmen taştan evler inşa ederler. Kısa süre önce ölen bir adam için yüksek direklerin arasına, yeryüzünün her bir yönüne doğru dört tane olmak üzere, on altı at derisi astıklarını gördüm. İçmesi için kırmızı, yemesi için et de koymuşlardı. Bütün bunlara rağmen adamın vaftiz olduğunu iddia ediyorlardı” (Ruysbroeckli Willem, 2010: 108).

Altınorda sahasında, Moğol tahakkümünden sonra çok sayıda kozmopolit şehir kurulmuş, temelde köle-efendi bağımlılığına dayalı bir üretim zinciri oluşturulmuş ve bu düzendeki şehirler, eski yerleşik hayata oranla daha fazla gelişme göstermişlerdi (El-Ömerî, 2014: 116-118). Bu paradoksal ilişki ağı göçebe Moğol aristokrasisini idareci sınıf olarak tahakküm kurmaya muktedir kılıyordu. Ayrıca Moğol göçebe aristokrasisi ile Altınorda sahasındaki sıradan göçebelerin etnik farklılığı da dikkat çekicidir. Esasen olan şey, hâlihazırdaki Kıpçak aristokrasisinin yerini Moğol aristokrasisinin almasıydı (Khazanov, 2015: 366-367).

Yakubovsky'ye göre (2000: 72) Altınorda Devleti feodal bir monarşidir. Cuci'nin öldüğü 1227'den 1359'a kadar Batu ailesinin elinde bulunan kuvvet, tam anlamıyla, Deşt-i Kıpçak'ta, Aşağı Volga'da, Bulgarya'da, Kırım'da ve Harezm'de bulunan göçebe, yarı göçebe ve yerleşik aristokrasinin elinde toplanmıştı. Bu feodal aristokrasinin başında hanedan üyeleri bulunurken, sağ ve sol oğlanları,

tümen beyleri ve ayrı kısımların hükümdar veya valileri (Harezm'deki Kutluğ Timur gibi) devlet düzeninin omurgasını teşkil ediyorlardı. Nihayet bunlar yeni han seçmek ve herhangi bir askerî teşebbüsü görüşmek maksadıyla toplanan kurultaylarda en önemli rolü oynuyorlardı.

Moğol aristokrasisinin Çin'deki görünümü daha farklıydı. 1230 yılında Kuzey Çin'e giren Moğol aristokratları, bölge topraklarını hayvancılık için meraya çevirme niyetindeydiler. Ögedey ise bu çağrıya kulak asmayarak tarım alanlarının korunması yönünde hüküm vermişti. Bu konuda Yehlü Çutsay'ın telkinleri etkili olmuştu (Marshall, 1996: 42). Kubilay devrinde Güney Çin'in büyük kısmına hâkim olduğunda benzer bir eğilim görülmekle birlikte, yıkım ve talan politikasına geçit verilmemişti. Fakat Çinli ve Uygur Türklerinin vergi konusundaki hoşnutsuzluğu ile ilgili bazı adımlar da atıldı. Kubilay tüm memur ve danışmanları Çinlilerden seçti¹ (Marshall, 1996: 113). Abisi Mengü Han gibi o da ticaret şirketleriyle "ortaklık" adı altında güçlü bağlar kurmaya devam etti; fakat Kubilay devri, imparatorluğun zirvesi olduğu gibi, çöküşün de başladığı devirdi (Marshall, 1996: 121, 129). Moğol aristokrasisinin bir meydan okuması olarak nitelenebilecek olan Arık Böke ve Kaydu isyanlarında, geleneksel Moğol aristokrasisi ile modern dünya uyumunu yakalamak isteyen iktidarın çatışmaları epey yorucu oldu. Kubilay, görünürde galip gelse de "gelenekten kopma" ithamı ses yükseltmeye devam etmişti (Khazanov, 2015: 369-373).

Ögedey devrinden beri, Moğol aristokratlarına Kuzey Çin'de toprak dağıtımı ve bu topraklarda yaşayan yerel halktan alınacak vergilerin miktarı ve usulüne dair verilen imtiyaz nedeniyle, Uygurlarla ve kısmen Çinli ama daha ziyade Kitan ve Cürcen aristokrasisi ile aralarında derin çatlaklar oluşmuştu. Kubilay Hanlığı, 1323 yılında beşinci Yüan Hanı Şidebala'nın suikastla öldürülmesinin ardından Moğol soylu sınıfının on yıl sürecek iç savaşına sahne olmuştu. Gerek geleneksel Moğol aristokrasisi ve gerekse Cengiz ailesi, Çin'deki yerleşik aristokrazi ile bir uyum sağlayamayınca çözülme hızlanmıştı. Yüan Hanedanı'nın sonunu getiren esasen bu uyumsuzluk olmuştu (Dalai, 1977: 332).

Türkistan'daki Moğol hâkimiyeti de Kubilay Hanlığı ile benzer koşullara sahipti. Hükmedilen sahadaki nüfusun büyük çoğunluğu Müslüman olunca, yaşam biçimi olarak temelden farklı olan Moğolların bölge hâkimiyetini sağlam kılmasının tek yolu, yerel aristokrasiyi ayakta tutmaktı. Zaten yerel aristokrasinin, Karahitay ve Nayman baskısından bıkkınlığı, Moğol hakimiyetinin evlâ görülmesine neden olmuştu. Moğol işgallerinin ilk muhatapları arasında olan Doğu Türkistan'da yetişen Cemal Karşî de bu bıkkınlığa eserinde (2005: 117-126) büyük yer vermişti. Vezirlik kurumu başta olmak üzere üst düzey yönetim kademesi daima bu aristokrazi içinden çıkmıştı. Ne var ki Cengiz ailesi dışındaki göçebe bozkır aristokrasisi için yerel aristokrasinin hiçbir kıymeti yoktu (Kafalı, 2005: 55). Esasen Cengizliler için de aristokrazi hem varlık ön koşulu hem de önemli bir ayak bağı anlamına geliyordu. Kubilay'ın Arık Böke ve Kaydu ile yaptığı savaşları bu açıdan değerlendirmek gerekir. Savaşların en çok zarar verdiği bölgeler görece Çağatay Hanlığı idaresindeydi. Bu savaşlar sırasında tarım alanları çöle dönmüştü (El-Ömerî, 2014: 107). Fakat yine de hayatın yeniden canlanmasında yerel aristokrazi ile Moğollar arsında bir uyum sağlandığı görülür (Yakubovsky, 2000: 27).

¹ Bu görevlilerin büyük kısmı Çinlileşmiş Kitanlar olmalıdır. Çünkü Marco Polo'nun (2015: 87-88) verdiği bilgilerden, Kubilay'ın Çinlilere güvenmediği ve bu nedenle devlet idaresinde, Müslüman ve Hıristiyanlara öncelik verdiğini aktarmaktadır.

Kebek Han devrine gelindiğinde, göçebe Moğol aristokratlarının bir kısmı şehirlere yerleşmeyi tercih etmiş ve han tarafından verilen soyurgal¹ ile vergi muafiyetine kavuşmuşlardı. Yerleşik aristokrasinin Türkistan'da kazandığı şöhret, Cengiz Han ile ortak ataya dayandığını iddia eden Timur ve içinden çıktığı Barlaslar özelinde güç kazanmaya devam etmişti (Khazanov, 2015: 374). Türkistan'da Cengizli aristokrasi gücü öylesine etkiliydi ki bu kan bağı olmadan devlet kurmak neredeyse imkânsızdı. Son Çağatay Hanı İsen Buka'nın ölümünün ardından doğuda Aksu şehrini merkez alarak, Kaşgar, Hotan, Yarkend, Kaşan, Ahsiket, Andican gibi şehirlerin yönetimiyle iktidarı fiilen ele geçirmiş olan Moğol Duğlat kabilesinin reisi Emir Bulacı, iktidarına resmiyet kazandırmak adına Çağataylı ve dolayısıyla Cengizli kanı taşıyan bir han arayışına girişmişti. İsen Buka'nın oğlu olduğu ileri sürülen Tuğluk Timur, Moğolistan bozkırlarından getirilerek tahta çıkarılmıştı. Her ne kadar Mirza Haydar Duğlat (2006: 165) onun soyunu Alan Goa'ya kadar götürüp, saf kan bir Cengizli olarak tanıtsa da Barthold'a göre (2015: 223) ismi bile sonradan belirlenmiş bu kişinin Cengizli soyu ile hiçbir ilgisi yoktu. Ama Cengizli asil kanı taşımak iddiası bile devlet kurmaya ya da iktidar olmaya yetecek kadar etkin bir siyaset malzemesiydi.

SONUÇ

Cengiz Han, 12. yüzyıl boyunca güç kaybeden aristokratik iktidarın son halkası olarak dünyaya gelmiş; yaşamının büyük kısmını, parçalanmış haldeki Moğol boylarını bir araya getirmekle geçirmişti. Biliyordu ki aristokrasi, büyümenin ön koşulu olduğu gibi, parçalanmanın da başlıca sebebiydi. Bu nedenle geleneksel bozkır aristokrasisini kendine bağımlı kılmak için dışa açılmış ve büyük fetih hareketlerine girişmişti. Elde edilen gelirler, askerî hiyerarşi içinde eritilmiş olan aristokrasiye pay edilirken; uygulamalarını hukuksal zemine oturtmayı da ihmal etmemişti. Mevcut aristokrasi yanında, güven ve sadakat karşılığında ödüllendirilmiş, ayrıcalıklı zümreleri ise denge unsuru olarak kullanmayı bilmişti.

Cengiz Han'ın bağımlı hale getirmeyi başardığı geleneksel Moğol aristokrasisi, varis devletler için önemli bir sorun oldu. Moğol hanlarının, yerel aristokrasi ile olan ilişkileri, Moğol aristokrasisi tarafından, gelenekten kopmak ve bozulmakla suçlanmalarına neden oldu. Bu da Moğolistan dışındaki Moğol hegemonyasının çözümlenmesini hızlandırdı.

Günümüzde, İslam kültür dairesinde bulunan ve Moğol akınları neticesinde şekillenmiş olan Türkistan'ın, bu dönem hakkındaki hafızası pek olumlu olmasa da Moğol aristokrasisinin zirvesi olarak tanımlanan Cengizlilik olgusunun, yakın tarihe kadar önemli bir siyasal referans olarak kullanıldığı da unutulmamalıdır.

¹ Altın Orda Hanlığı gibi Cengiz Han sonrası Moğol devletlerinde, özellikle de İran, Azerbaycan ve Anadolu'nun doğusunda kurulan Türkmen beylikleriyle Bâbürlüler'de başarılı kumandanlara, ele geçirilen yerlerde mukavemet göstermeden merkezî otoriteye bağlılık gösteren yöneticilere, hıristiyan ruhbanları dâhil din adamlarına, sanatkâr ve ediplere verilen bir ihsanın ve belgesinin adıdır (Ölmez, 2009: 388).

KAYNAKÇA

- Aknerli Grigor (2012). *Okçu milletin tarihi*. Çev. Hırant D. Andresyan. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Amitai, R. (2004). Did Chinggis Khan Have a Jewish Teacher?: An Examination of an Early Fourteenth Century Arabic Text. *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 124/4.
- Amitai, R. (2010). The Mongols as Seen by The Arabic Sources: The View from Across Asia. *Chinggis Khaan And Globalization, International Academic Conference*, Ed. Ts. Tserendorj-N. Khishigt: Ulaanbaatar.
- Arsal, S. M. (1947). *Türk tarihi ve hukuk*. İstanbul: Akgün Matbaası.
- Arslan, İ. (2014). *Moğollar arasında İslâmiyet'in yayılışı*. İstanbul: Okur Akademi.
- Ata Melik Cüveynî (1988). *Tarih-i cihan güşa I-III*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ata Melik Cüveynî (2013). *Tarih-i cihan güşa*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ateş, T. (1986). *Cumhuriyet*. İstanbul: Süreç Yayıncılık.
- Ayan, E. (2015). *Plano Carpini'nin Moğolistan seyahatnamesi*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Barthold, V. V. (1896). Obrazovaniye İmperii Çingiz Hana. *Tipografia İmparatorskoy Akademi* (10), 105-119.
- Barthold, V. V. (1963). *Istoriia Turkestana*. Vol. I, Moscow: Izdatelstvo Vostochnoi Literatury.
- Barthold, V. V. (2015). *Orta Asya Türk tarihi*. Ankara: Divan Kitap.
- Bira, S. (2003). *Mongolian tenggerism and modern globalism: A retrospectice outlook on globalisation*. Ulaanbaatar: The White Horse Press.
- Biran, M. (2019). *Cengiz Han*. Çev. Ahmet Fethi Yıldırım. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Dalai, Ç. (1977). Borba za velikokhanskii prestol pri Khubilae i ego preemnikakh. *Tataro-Mongoly v Azii i Evrope*. Ed. S. L. Tikhvinskii, Moscow.
- Dalai, Ç. (1996). *Hamağ Mongol Uls*, Ulaanbaatar: Shuh Erdem Kompani.
- Danuu, A. (2016). *İlhanlı Devleti'nde vezaret*. (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Djamal al- Karşî (2005). *Al-Mulhakat bi's- Surah*. İstoriya Kazakistana v Persidskih İstoçnikah, Arapçadan Rusçaya çev. Ş. H. Vohidova - B. B. Aminova, Almatı: Dayk Press.

- El-Cüzcani, Minhac-ı Sirac (2016). *Tabakat-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)* Çev. Mustafa Uyar, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- El-Ömerî, Şihabeddin Fazlullah (2014). *Mesâlikü'l-Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*. Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Fisher, N. R. E. (1993). *Slavery in Ancient Greece*. Bristol: Classical World Series.
- Golden, P.B. (2018). *Dünya tarihinde Orta Asya*. Çev. Yahya Taştan. İstanbul: Ötüken.
- Gökalp, Z. (1995). *Türk medeniyeti tarihi*. Sadeleştiren: Yalçın Toker. İstanbul: Toker Yayınları.
- Göze, A. (1986). *Siyasal düşünceler ve yönetimler*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Gumilev, L. N. (2013). *Eski Ruslar ve büyük bozkır halkları II*. Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Hemadânî, Reşiduddîn Fazlullah (1374). *Câmi'ü't-tevârîh I*. (Tsh. Doktor Behmen Kerîmî), Tahran: İntişârât-i İkbal.
- İlgen, A. (2010). Bozkır göçebelerinde sosyo-ekonomik yapı. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 0 (49), 817-840.
- Kafalı, M. (2005). *Çağatay Hanlığı*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kafesoğlu, İ. (1992). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kaşânî, Ebulkasım Abdullah bin Muhammed. (1384). *Tarih-i Padişah Said Gıyaseddünya ve'd- Din Olcaytu*. (Yay. Haz. Mehin H.). Tahran: Beynelmîlel-i Heftomin Numayışgah.
- Khazanov, A. M. (2015). *Göçebe ve dış dünya*. Çev. Ömer Suveren. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Koçak, K. (2011). *Eski Türklerde devlet gelenekleri ve törenleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Korykoslu Hayton (2015). *Doğu ülkeleri tarihinin altın çağı*. (Çev. Altay Tayfun Özcan), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Latham, A. A. (2011). Theorizing the crusades: Identity, institutions, and religious war in medieval Latin Christendom. *International Studies Quarterly*, Vol. 55.
- Marco Polo'nun Geziler Kitabı* (2015). Çev. Ömer Güngören. İstanbul: Yol Yayıncılık.
- Marshall, R. (1996). *Doğudan yükselen güç: Moğollar*. İstanbul: Sabah Yayınları.
- Mirza Haydar Duğlat (2006). *Tarih-i Reşidî (Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Moğolların gizli tarihi* (2016). Çev. Ahmet Temir. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Oppenheimer, F. (1997). *Devlet*. Çev. Alaeddin Şenel, Yavuz Sabuncu. Ankara: Engin Yayınları.
- Ölmez, M. (2009). "Soyurgal" maddesi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/soyurgal> Erişim Tarihi: 24.06.2023.
- Öztürk, A. (1973). *Ötüken Türk kitabeleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Özyetgin, A. M. (2004). *Eski Türk vergi terimleri*. Ankara: Köksav Yayınları.
- Rashid-ad-Din (1957). *Dzhami-at-tavarikh (Sbornik letopisei)*. Baku: Izdateltsvo Akademii Nauk Azerbaidzhanskoi.
- Rasonyi, L. (1971). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Rasonyi, L. (2017). *Doğu Avrupa'da Türklük*. Haz. Yusuf Gedikli. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Reşidüddîn Fazlullah-i Hemadânî (1362). *Câmi'ü't-tevârîh I-II*. Nşr. Behmen Kerîmî, Tahran: İntişarat-ı İkbal.
- Roux, J.P. (2001). *Moğol İmparatorluğu tarihi*. Çev. A. Kazancıgil-A. Bereket. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Ruysbroeckli Willem (2010). *Mengü Han'ın sarayına yolculuk 1253-1255*. Ed. Peter Jackson, David Morgan, Çev. Zülal Kılıç. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Şahin, E. (2010). Platon ve Fârâbî'de aristokrasi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51 (1), 111-130.
- Şenel, A. (2004). *Siyasal düşünceler tarihi*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Temir, A. (1989). *Cengiz Han*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tuğrul, M. ve Korkut, C. (2021). Cengiz Han'ın iktisat düşüncesi ve mirası. *TUBA* (27), 150-168.
- Uyar, M. (2007). *İlhanlı Devleti'nin askerî teşkilâtı* (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Vernadsky, G. (2015). *Ruslar ve Moğollar*. Çev. E. B. Özbilen. İstanbul: Selenge.
- Vladimirtsov, B. Y. (1922). *Çingiz Han*. Moskva: İzdateltsva Gırjebina .
- Vladimirtsov, B. Y. (1934). *Obshchestvennyi Stroi Mongolov (Mongobkii Kochevoi Feodalizm)*. Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk.
- Vladimirtsov, B. Y. (1995). *Moğolların içtimaî teşkilâtı*. Çev. Abdülkadir İnan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Weatherford, J. (2019). *Cengiz Han*. Çev. Sermin Karakale. İstanbul: Kronik Kitap.

Wittvogel, K. (1963). *Oriental despotism. A comparative study of total power*. New Haven: Yale University Press.

Yakubovsky, A. Y. (2000). *Altın Ordu ve çöküşü*. Çev. Hasan Eren. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Gelenek, Geleneğin Dönüşümü ve Kültür Ekonomisi Bağlamında Geleneksel Bir El Sanatı: Çuha Dokuma

Petek ERSOY İNCİ¹

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 20.5.2023
Makalenin Kabul Tarihi: 25.6.2023
DOI: 10.54970/turkuaz.1299856

ÖZET

2010-2019 yılları arasında Türkiye'nin ilk sigorta şirketi olan Anadolu Sigorta, bir sosyal sorumluluk projesi hazırlamıştır. Geleneksel el sanatlarını yeniden canlandırmayı hedefleyen bu projenin adı Bir Usta Bin Usta'dır. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın tescilli ustaları tarafından İl Kültür ve Turizm Müdürlükleri aracılığıyla yapılan duyurulara başvuran kişilerden seçilen kursiyerler, önceden belirlenen kurs mekânlarında modüler eğitim yoluyla iki-üç ay ders almışlar, ders aldıkları dönemde kurs sonrası yapılması zorunlu kılınan sergiye ürün hazırlamış, sergi açılışında da hem ustaya hem de kursiyerlere katılım sertifikalarını vermişlerdir. Bir Usta Bin Usta projesi kapsamında her yıl beş geleneksel el sanatı çalışılmıştır. On senede toplamda elli geleneksel el sanatçısına destek olan bu projenin son yılı olan 2019'da çalışılan sanatlardan biri de Amasya'nın Yassıçal köyüne özgü bir dokuma türü olarak seçilen çuha dokumadır. Bu makalede öncelikle çuha dokuma hakkında bilgi verilmiş, ardından kamu yararı için oluşturulan bir sosyal sorumluluk projesi olan Bir Usta Bin Usta'dan bahsedilerek geleneğin dönüşümüne yaptığı katkı açıklanmıştır. Son bölümde ise çuha dokumanın özel bir televizyon kanalında yayınlanan bir moda programında yer almasının hem geleneğin dönüşümü hem de kültür ekonomisine olan katkısı açıklanmıştır.

Anahtar kelimeler: Gelenek, geleneğin dönüşümü, kültür ekonomisi, çuha dokuma.

Traditional Handicraft in the Context of Tradition, Transformation of Tradition and Cultural Economy: Broadclothing Weaving

ABSTRACT

Anadolu Sigorta, Türkiye's first insurance company between 2010-2019, has prepared a social responsibility project. The name of this project, which aims to revive traditional handicrafts is Bir Usta Bin Usta. The trainees selected from the people who applied to the announcements made by the registered masters of the Ministry of Culture and Tourism through the Provincial Culture and Tourism Directorates,

¹ Araş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halk Bilimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, e-posta: petekersoy@gmail.com, ORCID: 0000 0002 9157 2973.

took two- three months of modular training at the pre-determined course venues, prepared product for the exhibition that was required to be held after the course during the period they took the course, and at the opening of the exhibition. They also gave certificates of participation to both the master and the trainees. As part of the Bir Usta Bin Usta Project, five handicrafts were studied each year. In 2019, the last year of this Project, totally 50 traditional arts has supported, one of this arts studied was broadcloth weaving has chosen as a unique type of weaving which belongs in Yassıçal village of Amasya. In this article, firstly, information about broadcloth weaving was given, and then, Bir Usta Bin Usta, a social responsibility project created for public benefit, was mentioned and his contribution to the transformation of tradition was explained. In the last part, both the transformation of tradition and the contribution of broadcloth weaving to the cultural economy of being included in a fashion program broadcast on a private television channel are explained.

Keywords: Tradition, transformation of tradition, culture economy, broadcloth weaving.

1. GİRİŞ

Anadolu Sigorta, Mustafa Kemal Atatürk tarafından 1925 yılında kurulmuş Türkiye'nin ilk sigorta şirketidir. Anadolu Sigorta yetkilileri, kuruluşlarının 85. yılını kutlamak ve şirket bazında daha görünür olmak amacıyla bir sosyal sorumluluk projesi gerçekleştirmeye karar vermiş, kamuoyuna yönelik uygulanan anketlerde eğitim temasının öne çıkması üzerine eğitim odaklı bir proje yapmışlardır. Bu anketlerde ortaya çıkan sonuç ise geleneksel el sanatlarının kaybolmaya yüz tutması, bunun nedeninin de yeni ustaların yetişmiyor oluşudur. Anket sonuçlarının çizdiği tablo proje yürütücülerini geleneksel el sanatlarındaki öğrenme biçimi olan usta-çırak ilişkisinin yerine Millî Eğitim Bakanlığı'nın eğitim şekli olan modüler eğitim sistemini benimseyerek projeyi oluşturmaya sevk etmiştir. Dolayısıyla Bir Usta Bin Usta projesinin geleneğin dönüşümünde gerçekleştirdiği ilk hamle, eğitim şeklidir. Proje yürütücülerinden edinilen bilgiye göre modüler eğitimi en iyi verebilecek kişiler de ustalar olduğu için Kültür ve Turizm Bakanlığı ile iletişime geçilmiş, alanında uzman sayılan ustaların verdiği eğitim aracılığıyla bir kurs ortamında üç ila altı ay arasında değişen eğitim süreleriyle sayısı otuzu geçmeyen kursiyerler eşliğinde çalışılmış ve ürün üretilmiştir. Bu sürecin ardından proje yürütücülerinin de katkısıyla belge takdimi töreni organize edilmiş, ardından da eğitim süresince üretilenler bir sergi ortamında izleyicilerin beğenisine sunulmuştur. Bunun yanı sıra İz TV, her bir el sanatının kurs sürecinden sergi sürecine dek uzanan yolculuğunu belgelemek amacıyla belgeselini çekerek birçok kanalda izlenmesini de sağlamıştır. Bu makalede projenin son senesi olan 2019 yılında Amasya'da gerçekleştirilen Yassıçal çuha¹ dokuma kursuna, projenin "dönüştürücü" sıfatıyla çuha dokuma geleneğinde yarattığı dokunuşlara ve dönüşümlere değinilecektir. Bunun için öncelikle çuha dokumanın geçmişi hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra çuha dokumaya geleneğin dönüşümü bağlamında bir açıklık getirilecek ve Anadolu Sigorta'nın bu dönüşümdeki yeri ifade edilecektir. Son olarak çuha dokumanın kültür ekonomisine kazandırılması noktasında 2020'den beri Türkiye'nin ilk özel haber kanalında her hafta düzenlenen bir moda programında tasarımcı Dilek Hanif aracılığıyla çuha dokumanın metaya dönüşümü analiz edilecek ve bu konuda çeşitli önerilerde bulunulacaktır.

¹ Çuha, bir tür bez dokumadır. Halk Eğitim kursları ve Bir Usta Bin Usta projesi sayesinde Amasya'da da dokunan ve pek çok usta öğreticinin yetişmesine de aracı olan çuha dokuma, Haziran 2022'de, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nda gerçekleştirilen bir toplantı sonrasında "çulha" olarak da isimlendirilmeye başlamıştır. Ne var ki bu makalede kullanılan tüm görsel ve yazılı kaynaklarda ve alan araştırmalarından elde edilen veriler doğrultusunda "çuha" adıyla anılmasından dolayı bu isim tercih edilmiştir.

2. YÖNTEM

Bir sosyal sorumluluk projesi olan Bir Usta Bin Usta'nın el sanatlarında geleneğin dönüşümünde nasıl bir katkı verdiğinin anlatıldığı bu çalışmada odak noktası çuha dokumadır. Çuha dokuma, moda dünyasının önde gelen tasarımcılarından biri olan Dilek Hanif'in gelenekten yola çıkarak kendi tasarımı ile geleneği nasıl bağdaştırdığını ortaya koyduğu televizyon programı ile de somutlaşmıştır. Bu sayede gelenek insan eliyle bir kere daha dönüşüm geçirmiş ve güncellenmiştir. Tarihsel geçmişinden bu yana çuha dokuma hep farklı işlevlerde kullanılmış bir dokumadır. Bu makale, içeriği ve araştırma türü açısından niteldir. Veri toplama tekniği alan araştırması sırasında toplanan verilerden oluşmaktadır. Söz konusu bu veriler, kaynak kişilerle yapılan görüşmeler ve çekilen fotoğraflardan ibarettir. Makalede kullanılan ve araştırmacıya ait olmayan tek görsel, televizyon programından elde edilendir.

3. ÇUHA DOKUMA HAKKINDA BULGULAR

3.1. Çuha Dokumanın Kısa Geçmişi

Çuha dokuma, motiflerin elle, dokumanın ise mekikle gerçekleştirildiği bir geleneksel el sanatıdır. Reşat Ekrem Koçu'nun Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü'nde verilen bilgilere göre, eski metinlerde *çuka* diye yazılan, yerli üretimin yanı sıra İngiliz ve Fransız çuhalarının da makbul sayıldığı, hem kadın hem de erkek giyimine uygun ürünlerin yapılabildiği ve Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde IV. Sultan Murad'ın zamanında yapılan büyük esnaf alayında tasvir edilen bir tür dokumadır (Koçu, 1969: 88-89). Koçu'nun aktardığına göre çuha ekseninde oluşmuş bir tür bayram geleneği de vardır ve çuha toplumda sosyal yardımlaşmanın bir sembolüdür:

“Yüzyıllar boyunca şehir ve kasaba delikanlıları arasında, onların bir garip bekâr uşakları için bir kat çuha esvaba sahip olmak büyük şey bilinirdi. İstanbul'un eski zengin ve kibar kapılarında yılda iki bayram bütün bendegâna bir bohça içinde esvap ve çamaşır dağıtılırdı, bohçalara konulan esvap ve çamaşırlar da hepsinin konaktaki hizmet ve mevkiine göre ayrı ayrı hazırlanırdı, mesela bir efendinin daima yanında bulunagelir bir çubukdar gencin bohçasının içinde bir kat çuha esvap çıkması aşırı iltifat bilinirdi” (Koçu, 1969: 89).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde çuha dokumanın başlıca merkezlerinden biri Selanik'tir. Dokumacılar da 1492 fermanıyla İspanya'dan sürgün edilerek Selanik'e göç eden Yahudiler'dir. Yazarın verdiği bilgilere göre İspanya ve Portekiz'den afaroz edilen Yahudiler, önce İtalya ve Kuzey Afrika'ya gitmişler, ardından da ikinci bir göç dalgasıyla Osmanlı toprağı olan Selanik'e yerleşmişlerdir (Kolçak, 2005: 23). Hatta Kanuni Sultan Süleyman'ın Budin seferi sonrasında oradaki Yahudileri de İstanbul ve Selanik'e yerleştirdiği öğrenilmiştir (Kolçak,2005: 24). Tarihi kaynaklardan ve dolayısıyla tezden öğrenildiği kadarıyla Selanik'te zaten var olan yünlü dokumacılık, Yahudiler sayesinde sektör hâline gelmiş ve ilerlemiştir. Çuhanın Osmanlı için önemi, Yeniçeri Ocağı ve Kapıkulu ocakları için yünlü kumaş ihtiyacını gidermesi şeklinde özetlenebilir. Selanik'in bunun merkezi olmasından önce İtalyan kumaşlarını tercih eden Osmanlı, 16. yüzyılın sonuna doğru Flordin çuhasını almayı bırakmış ve Selanik'e yönelmiştir (Kolçak, 2005: 46-47).

Çuhanın ortaya çıkması için yünün elde edilmesi, boya maddelerinin kullanımı ve üretimin birkaç aşamadan geçmesi olarak özetlenebilir. Yazarın verdiği bilgilere göre çuha Yunanistan'da küçükbaş hayvancılığın yaygın olmasından dolayı kolaylıkla üretilen bir yündür. Selanik'in Osmanlı'nın egemenliğine geçip, Türkmen yörüklerinin yerleştirilmesiyle hayvancılık devam

etmiştir (Kolçak, 2005: 59-60). Yünün boyanmasında kök boyalar kullanılmış ve ana renkler olan kırmızı, mavi ve sarı renkler üretilmiştir. Örneğin çivit renk Bursa'dan elde edilmiştir (Kolçak, 2005:63-65). Çuhanın üretimi çok zahmetlidir. Yazarın bu konuyla ilgili verdiği bilgiler dikkat çekicidir:

"Yünlü kumaş üretiminin ilk aşamasında öncelikle ham yünün içinden bozuk ve zedeli olan tutamlar ayıklanırdı. Selanik'e getirilen yapağı kalitesine göre alâ, evsat ve ednâ olmak üzere üç kısma ayrılırdı. Örneğin bacak yapağısı iyi bir yün çeşidi kabul edilmediğinden, devlet tarafından yeniçeriler için üretilen çuhaların yapımında kullanılması istenmemekteydi. Ham yünün iplik haline gelmesi için gereken işlemler başlamadan önce, yapağının tabii yağ ve tuzundan arındırılması gerekmekteydi. Bu amaçla Selanik'te kullanılan usullerden biri yünün bayat insan idrarı içine yatırılıp bekletilmesi idi. İdrarın ihtiva ettiği asitler eşsiz bir deterjan işlevi görmekteydi." (Kolçak, 2005: 67-68).

İkinci aşama, yünün ip hâline getirilmesidir. Bunun için dokumacı kadınlar kullanılmıştır. Çileler hâline getirilen ip, tezgâhlara tutturulmuştur. Üçüncü aşama, "battanlama" olarak da adlandırılan yünlerin değirmenlere götürülmesidir. Değirmenlerde çarkın itmesi ve suyun gücüyle ezilen ve kullanıma hazır hâle gelen (Kolçak, 2005: 69-70) çuha, uzun bir süre Osmanlı'nın askeri giyim malzemesi olarak talep görse de, 16. yüzyılın sonlarına doğru kârlı bir iş olmaktan çıkmıştır; çünkü yabancı tacirler bolca hammadde toplayarak yerli zanaatkâra zarar vermiş ve *velence* isimli dokuma daha çok önem kazanmıştır (Kolçak, 2005: 110-114).

Salman'ın verdiği bilgilere göre "Osmanlı kumaş dokumacılığının en parlak olduğu dönem XVI. yüzyıldır. Bursa, İstanbul, Bilecik, Denizli, Kastamonu, Ankara, Amasya, Karaman gibi şehirler tam bir dokuma merkezi hâline dönüşmüştür" (Salman, 2011: 73). Ne var ki Amasya'nın bu dönemde çuha ile ilgisi söz konusu kaynakta kurulmamıştır. Öte yandan kitabın ilerleyen bölümlerinde çuhanın Osmanlı İmparatorluğu döneminde askerlerin kışlık giysi gereksiniminde önemli bir rol oynadığı; Selanik, Edirne, İstanbul, Bursa ve Şam'da dokunan yerli çuhaların ihtiyacı yeterince karşılayamamasından dolayı önce İran, Mısır ve Türkistan'dan, sonra da XV. yüzyıl sonrasında Osmanlılara sığınan İspanyol ve Portekiz Yahudilerinin yerleştiği Ege yöresinden ve Selanik'ten tedarik edildiği öğrenilmiştir (Salman, 2011: 73, 209). Çuhanın sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarında dokunan bir el sanatı olmadığını da belirten Salman, çuhanın Avrupa'da da dokunduğunu, hatta bir rekabet unsuruna dönüştüğünü şu cümlelerle anlatmıştır:

"XVI. yüzyılda İngilizler Londrin adı verilen çuhalarıyla Osmanlı pazarına girmişti. Bunun yanı sıra Fransızlar, Hollandalılar ve İtalyanlar da bu pazardan pay almak istemişlerdir. Bu çuhalar halk arasında Fransız çuhası ya da Felemenk çuhası, sâye çuhası, Londra çuhası gibi adlarla anılıyordu. Cins ve desenlerine göre mor, miskî, poturlu vb. adlar taşıyanları da vardı. (...) Askeri giyim yanında halk arasında ferace, dolama, yelek, çakşır, eyer teğeltesi yapımında ve döşemelik olarak da kullanılıyordu. Müslüman olmayanlar yalnızca çakşır türü kara çuha kullanabiliyordu. 1832'de gerekli tezgâhlar ve ustalar Fransa'dan getirilerek, İstanbul Beykoz'da bir çuha fabrikası açıldı. Yapağı gereksinimi Aydın, Kütahya ve Bergama'dan sağlanıyordu. 1835'te İslimye'de (Bulgaristan) bir çuha fabrikası kuruldu ve 1836'da yerli yapağıyla deneme üretimi başladı" (Salman, 2011: 209-210).

Salman'ın verdiği bilgilere ek olarak Halil İnalçık da 1500 tarihlerinde Kefe ve Semendre'den Karadeniz iskelelerinde yapılan ticarete özellikle Selanik'te dokunan çuha dokumanın önemli bir yer tuttuğunu belirtmiştir (İnalçık, 2008: 82). İnalçık aynı zamanda XIX. yüzyılda Avrupa'nın tekstil konusundaki baskınlığını kırmak için Osmanlı'nın bir çıkar yol bularak "makine ve su

kuvvetiyle işleyen Beykoz'daki çuha fabrikasını (1805)" açtığını ve buranın Türkiye'nin ilk modern tekstil fabrikası olduğunu söylemiştir (İnalcık, 2008: 149). İnalcık, Gaziantep yöresi halk danslarında erkek oyuncuların giydiği tuman isimli kıyafetin malzemesinin "âdi bez, Amerikan bezi ya da yünlü çuha" (İnalcık, 2008: 263) olduğunu belirtmiştir. Benzer durumun Amasya'nın Yassıçal köyünde iç giyim unsuru olan ve adına tuman denilen giyecek için de geçerli olduğu kaynak kişilerden biri şöyle ifade etmiştir:

Biz tuman deriz hani eskiden gelinlerin altına bindallı gibi giydirelerdi, böyle tahtalı¹ tuman denir onlardan, içli göynek denir mesela baştan sona kadar içli göynek onlardan yaparlardı. Halen benim var bir sürü annem yaptı verdi hattâ. (Çiseli Aylak, Yassıçal çuha dokuma kursiyeri).

Hilal Karavar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası* isimli yüksek lisans tezinde 1844'te Sultan Abdülmecit tarafından kurulan fabrikanın kuruluşundan kapanmasına kadar olan süreci anlatmıştır. Yazarın verdiği bilgilere göre "İzmit, Bizans ve Osmanlı döneminde liman ve ticaret merkezi olduğundan İzmit limanı çuha fabrikasının kurulması için gerekli olan malzemenin getirilmesinde kullanılmıştır" (Karavar 2006: 33). Sultan Abdülmecit'in 1839'da yayımlanan hattı hümayununda bu fabrikanın açılma nedenleri şöyle açıklanmıştır:

"Askeriye için lazım olan elbiselerin imâlinde gerekli olan çuha İslam memleketlerinde imâl olunmadığı için yabancı memleketlerden alınmaktadır. Hem askeriye için gerekli olan hem de halkın giysi yapımında kullandığı çuha bedeli olarak senelik kırk elli bin kese akçe yurt dışına gitmektedir. Halbuki çuha Devlet-i Aliye'de üretilirse hem bu meblağ memleket dâhilinde kalacak hem de birçok insan, kurulacak fabrikalar sayesinde iş bulmuş olacaktırlar. İzmit'te bulunan dinkhaneye gerekli olan aletler alınarak burada çuha fabrikası kurulacak ve giderler de tarafımdan karşılanacaktır" (Karavar 2006: 35).

Özellikle askeriye için yerli üretimi gerçekleştirmek için kurulan çuha fabrikası, üç bölümden oluşmuş; bunlar bükme hane, boya hane ve dokuma hane olarak belirlenmiştir (Karavar, 2006: 38). Fabrikada çalıştırılacak olan ustalar da Avrupa'dan getirilmiştir (2006: 47). Yazarın verdiği bilgilere göre İzmir fabrikası askeriye için ihtiyaçlarının yanı sıra halk için de üretim yapmış, bu anlamda kilim, fanila ve yağmurluk üretimi gerçekleştirmiştir. Bunun nedeni de Avrupa ürünleri karşısında yerli üretimi teşvik etmek olmuştur (Karavar, 2006: 55). I. Dünya Savaşı dönemine gelindiğinde askeriye için üretim söz konusu olduğu için kapatılan tüm fabrikalara rağmen, İzmit çuha fabrikası kapatılmamış, söz konusu durum Milli Mücadele döneminde de devam etmiş; ancak İzmir İktisat Kongresi'nde alınan karar doğrultusunda bu fabrikanın başka bir üretim modeline dönüşmesine karar verilmiştir (Karavar, 2006: 64, 78).

Vedat Söyleyici, doktora tezini Amasya el sanatları üzerine hazırlamıştır. Yazara göre Amasya, 16. yüzyıldan beri ipek üretimi ve ipekli dokumalar bakımından büyük bir şöhrete kavuşmuştur ve "Benek-i Amasya" denilen desenli kumaşlarıyla ünlüdür. Amasya, dokumacılık yönünden zengin bir şehirdir. Merzifon bezi, Yassıçal çuha dokuma, Taşova/Çakırsu köyü kilim dokuma, Gediksaray köyü dokumaları bunlara örnek olarak verilebilir. Yazarın verdiği bilgilere göre Yassıçal çuha dokuma ile ilgili bilgiler ise şöyledir:

¹ Kaynak kişinin "tahtalı" dediği şey, çuha dokumada kullanılan bir tekniktir. Bu tekniğe tahtalı denmesinin nedeni de dokumada kullanılan bir alet olan gücünün arkasına tahtanın geçirilip kaldırılması hareketidir. Tasarımcı Dilek Hanif de, bu teknikle oluşturulmuş bir dokumayla yelek tasarlamıştır.

“Çuha sözlük anlamı olarak; ince, sık ve tüysüz olarak dokunan elbiselik ve döşemeliktir diye tarif edilmektedir. Oldukça yumuşak bir kumaştır. Osmanlılar devrinde İstanbul, Bursa, Şam, Edirne ve Selanik’te çuha dokuyan fabrikalar, ayrıca diğer şehir ve kasabalarda da çuha dokuma tezgâhları vardı. Bu fabrikalarda çuha yedi renk üzerine dokunur, cins ve desenlerine göre poturlu, mor miskî gibi adlarla anılırdı.” (Söyleyici, 2017, s. 46).

Çuha dokuma, bir başka kaynakta *woolen cloth* olarak geçmektedir. İlk olarak Osmanlı İmparatorluğu döneminde Selanik’te yaşayan Yahudilerin herhangi bir loncaya bağlı olmadan kıyafet için çuha dokudukları ifade edilmiştir. Söz konusu kaynakta çuha dokuma, yünlü dokuma içerisinde yer almış, aynı malzemedeki halı ve battaniye dokunduğu da öğrenilmiştir (Faroqhi,2009: 49-50). Aynı eserde 1720 yılında III. Ahmet tarafından düzenlenen Osmanlı şenliklerinde İstanbullu katılımcılara çuhanın hediye edildiğinden de bahsedilmiştir (Faroqhi,2009: 146).

Sanat tarihi profesörü Nurhan Atasoy’un *Derviş Çeyizi* kitabında çuhadan bahsedilmiştir. Atasoy kitabında, Türk tarikat giyim tarihinin en eski örneklerinin minyatürler aracılığıyla öğrenilebileceğini belirtmiş ve pek çok tarikat ve kolunda derviş giyiminde çuhanın kullanıldığını sözlerine eklemiştir. Yazarın verdiği bilgilere göre Nakşibendiye tarikatında kullanılan taç, çuhadan yapılmıştır (Atasoy, 2005: 129). Yine aynı kitapta Rum diyarında Özbek tacı olarak adlandırılan aksesuarın abadan ya da çuhadan olduğu belirtilmiştir (Atasoy, 2005: 181). Söz konusu eserin ilk baskısında İstanbul’un Üsküdar semtinde bulunan Aziz Mahmud Hüdair türbesinde yeşil çuhadan yapılan bir hırkadan bahsedilmiştir. Dolayısıyla, çuha, dervişlerin taç ve hırkasında kullanılan bir malzemedir.

Çuha dokuma, kamu yararı açısından fayda oluşturmak kapsamında 2010 yılında AB tarafından desteklenen bir hibe programında kadın istihdamının desteklenmesinde kullanılmıştır. Bunu 2019 yılında bir sosyal sorumluluk projesi olan Bir Usta Bin Usta projesi izlemiştir. Çuha dokuyan usta sayısında meydana gelen düşüş nedeniyle projeye dahil edilen bu geleneksel el sanatının kurs boyunca öğreticisi Hatice Bünyat olmuştur. Bünyat, çuha dokumayı her ne kadar halası Yüksel Kanar’dan öğrendiğini ifade etse de Suraiya Faroqhi’nin tespitlerini doğrular nitelikte bir bilgi paylaşmıştır ki, o da çuha dokumanın gerçek adının “çulhalık” olmasıdır. Yine Bünyat’ın verdiği bilgilere göre *çulhalık*’ın sözcük anlamı yöre insanı açısından *yün dokuma* anlamına gelmesidir. Bünyat’ın annesinin yünden döşek şalı dokumasının yanı sıra “öncek” adı verilen folklor kıyafetini de dokuması aslında çuhanın yün gücü¹ kullanıldığında yün, ip gücü kullanıldığında pamuklu ürünlerin çıkmasının nedenini de açıklar mahiyettedir.

3.2. Gelenek ve Çuha Dokuma

Gelenek, geçmişte yapılan kimi eylemlerin (dinî, sanatsal, toplumsal, vb.) bir sonraki nesle iletilmesini içeren, koyduğu kurallarla sert ve net tavrını belli eden, etrafında oluşturduğu ait olma hissi ile kendini çekici kılan, bazı toplumlarda ortaklıkları yarattığı kadar, bazılarında yekpareliği sayesinde topluma ayrıcalık kazandıran normlar bütünüdür.

Edward Shills, geleneğin çok şey ifade ettiğini, ne kadar sürede hangi şekilde aktarıldığının belirsizlik taşıdığını, bir şeyin gelenek olup olmamasına karar vermek hususunda belirleyici kriterin “insan eylemleri, düşünce ve hayâl gücü yoluyla yaratılmış olması ve bir nesilden diğerine aktarılması” (Shills,1981: 12) olduğunu bildirmiştir. Bir şeyin gelenek olarak kabul edilebilmesi

¹ Gücü, çuha dokumada kullanılan bir dokuma aletidir.

için en az üç kuşak sürmesi gerekmektedir; çünkü bir geleneğin süresini ifade etmenin yolu, ondan nesiller boyunca bahsetmeyi gerektirir (Shils,1981: 15). Benzer bir ifadeyi gelenek ve moderniteyi kavramsal anlamda karşılaştıran David Gross da kullanmıştır. Yazara göre herhangi bir geleneğin özgün olarak kabul edilebilmesi için üç koşul gerekmektedir. Bunlardan ilki; geleneğin en az üç nesli birbirine bağlaması zorunluluğudur. İkincisi; geleneğin şimdiki zamana dair geçmişten gelen bir hissi iletmesi, yalnızca eski veya kadim bir şeyi temsil etmemesi, aynı zamanda belirli bir manevî veya ahlakîprestij taşıması gerekliliğidir. David Gross'a göre geleneğin özgünlüğünü ifade eden bir diğer kriter de geçmiş ile gelecek arasındaki yarattığı (kurduğu) süreklilik duygusudur (Gross,1992: 10).

Gelenek; tarih disiplini kadar Türk Halk Bilimi alanında da sıklıkla bahsedilen bir konudur. Hande Birkalan geleneğin alanda problematik kavramlardan biri olduğunu söylemiş, postmodernite yüzünden tekrar ele alınmaya başladığının altını çizmiş ve en önemlisi, geleneğin modernitenin karşıtı gibi bir kavram olarak değerlendirilmesini yanlış bulduğunu ifade etmiştir. Birkalan'a göre geleneğin karşıtı modernite ya da değişim değil, bastırılmışlıktır (Birkalan,2003: 217-218). Ruhi Ersoy'a göre gelenekler; bireysel gibi görünüp, toplumsal olan, bu sayede de bütünleştirici nitelik taşıyan, nakledilme süreçlerinde dinamik yapısı ortaya çıkan bir bütünden (Ersoy,2006: 135); Melike Kaplan'a göre gelenek insan yeniden istediği için sürekli yenilenen ve vazgeçilmeyen bir konudur (Kaplan,2010: 1).

Geleneğin bu temel özellikleri ile Amasya'nın Yassıçal köyüne has bir tür bez dokuma olan çuha dokuma beraber düşünüldüğünde çuha dokumanın geleneksel bir el sanatı olduğunu söylemek mümkündür; çünkü kuşaklararası bir aktarım ile günümüze taşınmıştır. Shills'in belirttiği en aşağı üç kuşaktır devam etme ilkesinin geçerli olduğu araştırmacı tarafından alan araştırmalarında bizzat gözlenmiştir. Bir Usta Bin Usta projesinin ustası olan ve aynı zamanda Amasya Halk Eğitim Merkezi'nde usta-öğretici olarak çalışan Hatice Bünyat'ın verdiği bilgilere göre çuha dokumayı kendisi halasından (Yüksel Kanar) öğrenmiştir. Yüksel Kanar, yaşayan en eski çuha dokumacıdır. Kendisi çuha dokumayı ikinci kuşak olarak nitelendirilebilecek olan kızı ve yeğeni başta olmak üzere pek çok kişiye de öğretmiştir.

Çuha dokumayı geleneksel kılan bir diğer unsur, usta-çırak ilişkisidir. Bu konuda Bünyat'a göre çırağın işi iyi öğrenebilmesi için dikkatli olması gerekmektedir. Bu kuralı duyduğu bir hikâye ile somutlaştıran Bünyat şunları aktarmıştır:

“Şimdi usta çırak ilişkisi içerisinde bir hikâye var. Babanın çömlekhanesi var, çömlek fırını var ve oğlu bununla beraber çalışıyor. Oğlan diyor ki, baba ben artık bu işi öğrendim. Artık ben ayrı fırın açmak, işimi kurmak istiyorum. Tamam oğul diyor yolun açık olsun. Neyse bu işte fırını ayarlıyor, artık malzemeler ilk ürünler çıkacak fırından çıkartıyor, ama fırından çıkardığı çömlekler eline aldığı kırılıyor, eline aldığı kırılıyor. Diyor ki, tamam diyor ben bu işi öğrenememişim tekrar gene baba ocağına geri dönüyor ustasına. Baba ben yapamadım diyemiyor artık, tekrar geldim diyor. Bu kez oğlan uyanık ki babasını tam gün izliyor. Fırına girdiğinde tavan arasından babasını izliyor ki babası tam çömlekleri fırına koyduktan sonra herkesi dışarı çıkartıyor. Dışarı çıkardıktan sonra çömlekleri fırından alarak sadece iki elinde toplayıp nefes veriyor üflüyor, üflüyor ve çömlekler kırılmıyor. Oğlan uyanıyor ve ben öğrendim diyor.” (Hatice Bünyat, Yassıçal çuha dokuma usta öğreticisi).

Buradan çıkan sonuç, çırağın sabırlı olması gerekliliği ve usta-çırak ilişkisindeki eğitimin uzun soluklu olması zorunluluğudur. Gözlemlerini istikrarlı bir şekilde yapabilme yeteneğini kazanan her çırak ortaya koyduğu çalışmalarla bunu kanıtlamaktadır.

Çuha dokumanın geleneksel olarak kabul edilmesinin bir göstergesi de yıllar boyu aktarılan motifleri oluşudur. Usta öğretici Hatice Bünyat'tan öğrenildiği kadarıyla çuha dokumada kullanılan motiflerden bazıları Çavuş, Eminem, Süleyman, Sinekli, Tekke Peşkiri, Tahtalı ve Mehmet Dede isimlerini taşımaktadır.

Çuha dokumayı geleneksel kılan bir başka gösterge de kullanılan aletlerin el yapımı oluşudur. Çuha dokuma, iplerin hazırlanmasını sağlayan alet olan çözü dolabı, çözü kalıbı, gücü ve tezgâh kullanımları ile ortaya çıkan bir sanattır. Bu dört aletten gücü dışındaki her bir gereç Amasyalı mobilya ustaları tarafından gürgen ağacı kullanılarak yapılmaktadır. Bu aletlerin yapımında gürgen ağacının tercih edilmesinin nedeni, daha dayanıklı olmasıdır; çünkü söz konusu aletlerin en az 30-40 yıllık ömre sahip oldukları kaynak kişiler tarafından teyit edilmiştir. Çuha dokumada kullanılan bir diğer alet olan gücü de demirci ustalarına yaptırılır. Söz konusu bu dört aletin çuhanın dokunmasında oynadığı rol farklıdır. Öncelikle çözü dolabında ipler çile hâline getirilir. Çözü kalıbı çuha dokumanın enini belirlemeye yarar. Örgü şeklinde hazırlanan ipler gücünün içine geçirilerek tezgâha takılır ve dokuma hem ayakların hem de ellerin koordineli bir şekilde hareket ettirilmesiyle gerçekleşir. Tezgâhın altında yer alan pedallarla (ayakcak) dokumanın mesafesi ayarlanır, eldeki mekik bir sağa bir de sola geçirilerek dokuma yapılır.

Resim 1: Bir Usta Bin Usta projesi kapsamında Amasya'da kullanılan Yassıçal çuha dokuma tezgâhları (Petek ERSOY İNCİ arşivinden kullanılmıştır).

Çuha dokuma; geleneksel kullanımda beşik örtüsü, çarşaf, tunman (yöresel halk danslarında giyilen bir unsur) göynek ve kefen gibi ihtiyaçlar doğrultusunda dokunmuştur. Ne var ki modern çağda artık bu işlevlerinden sıyrılmış ve çuhadan bambaşka ürünler ortaya çıkmaya başlamıştır. Çuha dokumanın geleneğin zarar görmeden modern ihtiyaçlara cevap vererek dokunmasında katalizör bir işlev üstlenen Bir Usta Bin Usta projesi ile olan bağı aynı zamanda geleneğin dönüşümüdür.

3.3. Bir Usta Bin Usta Projesi, Geleneğin Dönüşü ve Çuha Dokuma

Bir Usta Bin Usta projesi, Anadolu Sigorta'nın 2010-2019 yılları arasında uygulamaya koyduğu bir sosyal sorumluluk projesidir. Sosyal sorumluluk projelerinin amacı, ev sahibi kurumun toplumda daha görünür olmasını sağlamak, bu sayede marka değerini yükseltmektir.

19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen Sanayi Devrimi, toplumlarda büyük değişimlere yol açmış, hem ekonomide hem de sosyal alanda bazı temel dinamiklerin değişmesi kaçınılmaz olmuştur. Önceleri büyük sermaye sahipleri sadece devleti yönetenler iken sanayileşmeyle bu duruma iş adamları da eklenmiştir. Sanayileşmeyle ortaya çıkan bir diğer gelişme, işçilerin sömürülmesi ve bu nedenle toplumda oluşan huzursuzluktur. Özellikle İngiltere’de hak ve hürriyetleri yasalarla güvenceye almak için yardım faaliyetleri başlatılmıştır (Özüpek, 2013: 28-29). Sosyal sorumluluk uygulamalarının tarihçesine bakıldığında aslında Avrupa’da eski bir gelenek olduğu (Sanayi Devriminden dolayı) ortak sosyal sorumluluk kavramının ise ABD’de ortaya çıktığı görülmektedir. 1960’ta tüm dünyada savaş karşıtı sivil hareketler yaygınlaşmaya başlamış, sivil toplum örgütlerinin güç kazanmasıyla artık sosyal sorumluluk projesi geliştirmek, zorunluluktan ziyade talep edilen bir yapıya kavuşmuştur (Aydede, 2007: 11-12; Kağncıoğlu, 2007: 14-15).

20. yüzyıl başlarına kadar işletmelerin tek amacı, kâr etmek iken, bugün artık bunun yerini sosyal amaçlar üretmek ve toplumsal fayda sağlamak için çeşitli projeler geliştirmek fikri almıştır (Ernek Alan, 2015:82; Kağncıoğlu, 2007: 2; Özüpek, 2013:12; Van HetHof ve Hoştut, 2015: 162). Günümüz imaj dünyasında artık iyi bir görünüm elde etmek isteyen her kurum ya da kuruluş, toplumun her kesiminden insanın daha iyi koşullarda yaşayabilmesi için ekonomik, sosyal, kültürel, sanatsal ve çevreye duyarlı sosyal sorumluluk projeleri üretmek zorundadır.

Ortak sosyal sorumluluğun temelinde ise sürdürülebilirlik vardır (Kağncıoğlu, 2007: 12). Yapılan literatür çalışmalarından anlaşılmıştır ki, sürdürülebilirlik; sosyal, çevresel ve ekonomik temellere dayanan üçlü bir sacayağından oluşmaktadır. Çevresel etkenlerin sürdürülebilirliği, sosyal sorumluluk projesinin toplumun örf ve âdetlerine, inançlarına saygı göstermesiyle, kültür varlıklarının gelecek kuşaklara aktarımını sağlayıp kültür yitiminin önüne geçilmesiyle olmaktadır. Çevresel etkenlerin sürdürülebilirliğe katkısı, üretimin çevreyi kirletmeden yapılabilmesi, bu minvalde yöntemler geliştirmesi, kıt kaynakları daha etkin hâle getirmesine bağlıdır. Son olarak ekonomik temeller ise üretilen ürünlerin pazarlanmasıyla ilgilidir ve bu yapılırken ilk etapta rekabeti engelleyecek fiyatlardan uzak durulması ve reklamlarda kültür yozlaşmasından kaçınılması öngörülmektedir (Van Hethof ve Hoştut, 2015:161-181). Dolayısıyla sürdürülebilirlik, üç dişe sahip çarkın iyi işlemesi için bir çaba harcamayı gerektirmektedir.

1925’te kurulan ve köklü bir kurum olan Anadolu Sigorta da Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın desteğiyle büyüyen bir sosyal sorumluluk projesi olan *Bir Usta Bin Usta*’yı 2010-2019 yılları arasında hayata geçirmiştir. Geleneksel el sanatlarının ölmemesi için çaba harcayan bu proje, görüntüde sosyal, çevresel ve ekonomik hedeflerinin pek çoğunu tutturmuş olsa da, on yıl boyunca yüzlerce kursiyere yaptırılan ürünler perakende ile buluşturulmamıştır. Her ne kadar proje yürütücüleri eğitim sonrasında alınan sertifika sayesinde uygun kredi imkânları ile dükkan açmaya teşvik edici görünse de kursiyerlerin (üreticilerin) böyle bir taleplerinin olmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla proje sayesinde kendi marka değerini daha yukarıya çekmeyi başaran Anadolu Sigorta, on yıl boyunca pek çok gönüllünün geleneksel bir el sanatını öğrenmesini başarmış; ancak bunun düzenli bir ekonomik çıktıya dönüşmesinde yetersiz kalmıştır.

Gelenek ve modernite çatışan sistemler gibi gözükse de, aslında karşılıklı olarak birbirini güçlendirir. Bunun geleneksel Türk el sanatlarındaki yansımalarından biri de, *Bir Usta Bin Usta* projesidir. Modernite yeniyi yeniden kurma ihtiyacı ise, *Bir Usta Bin Usta* projesi de geleneksel el sanatlarını modernite karşısında bir koruma altına alma çabasıdır. Söz konusu bu koruma,

geleneği dönüştürme, geleneği güncelleme, geleneğin devingenliği, geleneği sürdürülebilir kıla sözleriyle de açıklamak anlamına gelmektedir.

Bu noktadan bakıldığında çuha dokumanın Bir Usta Bin Usta projesi dâhilinde geçirdiği ilk geleneksel dönüşüm, eğitim şeklinin usta-çırak yönteminden modüler eğitime geçişidir. Usta öğretici Hatice Bünyat'ın verdiği bilgilere göre bu eğitim modeli elbette çuha dokumayı lâıykıyla öğrenmek için yeterli değildir. Proje kapsamında geçirilen üç aylık süre, öğreticinin kursiyerlere teknik bilgiyi detaylı bir şekilde öğretmesi, ipi kırmadan tezgâh kullanımında pratikleşme gibi amaçların kusursuz bir şekilde yerleşmesi için çok yetersizdir. Öte yandan kursiyer sayısının otuz olması sayesinde eğitim süreci sonrasında açılan sergiye pek çok ürün de hazırlanabilmiştir. Söz konusu hazırlanan ürünler, geleneksel (beşik örtüsü, çarşaf, tunman, göynek ve kefen) olduğu kadar geleneğin günümüz modern şartlarına göre hazırlanmış hâlleridir. Anne-kız elbisesi, yelek, runner isimli masa örtüsü, bez çanta, portföy çanta, yastık bunlara verilebilecek örneklerdir.

Bir Usta Bin Usta projesi kapsamında kursiyer kadınların tezgâhlarına sardığı çözgü iplerinin boyu 24 mt. olduğu gibi 28 mt olarak da hazırlanmıştır. Yassıçal çuha dokumada mahsuller en uzantısına göre çıkarılmıştır. Buna göre dokumaların enleri 35, 37, 40 ve 46 cm tutulmuştur. 35 cmlik unsurda kursun ilk ürünü olan çanta, masa örtüsü ve runner isimli masanın ortasına konan unsurlar üretilmiş, 37 cmlik ürünler masa örtüsü ve runner olmuş, 40 cm enine çocuk kıyafetleri dokunmuş, 46 cmlik ürünler ise perde, pike, masa örtüsü ve yetişkin elbiseleri olmuştur. Özetle, proje aracılığıyla çuha dokumanın boyu uzatılarak daha çeşitli ürünlerin yapılması teşvik edilmiştir. Geleneksel çuha dokuma unsuru olan beşik örtüsü ve göynekte ölçünün farklı olduğu tespit edilmiştir. Eni 39 cm boyu 1 mt uzunluğunda olan göynekle, eni 38 cm, boyu 40 cm olan beşik örtüsü buna örnek olarak verilebilir.

Resim 2: Anne-kız elbisesi (Petek ERSOY İNCİ arşivinden kullanılmıştır).

Resim 3: Runner örtüler (Petek ERSOY İNCİ arşivinden kullanılmıştır).

Bir Usta Bin Usta projesinde tekniksel açıdan yaşanan bir diğer dönüşüm, araç ve gereç kullanımında olmuştur. Çuha dokumada atkı (yatay kısım) ve çözgüden (dikey kısım) oluşan çuha dokuma, ip açısından farklılık göstermektedir. Atkı için keten ip kullanılırken, çözgü için polyester ip kullanılmaktadır. Motifler için ise pamuklu ip tercih edilmektedir. Geleneksel kullanımda atkı ipini eğirmek için çıkırık kullanılıyorken, Bir Usta Bin Usta projesinin getirdiği modernizasyon sayesinde çıkırığın yanı sıra sarma makinesi isimli gereç de kullanılmıştır. Bunun nedeni, ipleri sarmada becerikli olmayan kursiyer kadınların makineyi, becerikli kadınların ise çıkırığı kullanmayı tercih etmeleridir. Bünyat'ın verdiği bilgilere göre sarma makinesi bazen ipi kıran bir özelliğe sahip olsa da büyük mahsullerin ortaya çıkarılmasında yardımı büyüktür. Çıkırık; çanta ve kız çocuğu elbisesi gibi küçük mahsullerde kullanılmaktadır. Geleneksel kullanımda çıkırık, modern kullanımda ise sarma makinesiyle hazırlanan atkı ipleri mekiğe geçirilir ve dokumaya hazır hâle getirilir. Hatice Bünyat'ın verdiği bilgilere göre geleneksel Rize bezi olan feritikonun dokunmasında kullanılan sarma makinesinin Yassıçal çuha dokumada kullanılan bir araca dönüşmesinin geçmişi de 2015-2016 yıllarında geçici süreliğine Amasya Halk Eğitim Merkezi'ne atanan Rizeli bir usta-öğretici sayesinde olmuştur. Özetle yöresel dokumaların yapılmasında kullanılan gereçler açısından kültürel bir etkileşimin olduğu açıktır.

Bir Usta Bin Usta projesi modüler eğitim şeklini benimseyerek ustanın yerine eğitimciyi, çırağın yerine kursiyeri konumlandırarak eğitim şeklinin dönüşmesini sağlamıştır. Eğitimin hiç bitmediği usta-çırak ilişkisinde çırak kimi zaman ustasının vücut dilinden kimi zamansa bir sözüyle çok şey öğrenir. Uzun soluklu ve örtük bir eğitim modeli olarak nitelendirilmeyi hak eden usta-çırak ilişkisi, bu karakteristik özelliğinden dolayı HenriGlassie tarafından "etki atmosferi" (Glassie, 2002: 528) metaforu ile açıklanmıştır. Öte yandan zamanı belli ve kısıtlı olan, eğitim beğenilmediği takdirde sonlandırma özgürlüğü de sunan modüler eğitim şeklinde eğitimci ile eğitimi alan kişi arasında da iletişim kurma şekli usta-çırağa nazaran daha kolay ve net temeller üzerine kurulmuştur.

Bir Usta Bin Usta projesinin çuha dokuma geleneğine ve dönüşümüne katkı sunmak için 2019 senesinin değişik zamanlarında Amasya'daki kurs ortamı ziyaret edilmiş, hem usta öğreticiye hem de kursiyer kadınlara çeşitli sorular sorulmuştur. Örneğin kursiyerlerden alınan bilgiye göre üç

aylık eğitimin yetersiz olduğu, her aşamanın yeterince gösterilemediği, teoriden ziyade pratiğe önem verildiği ortaya çıkmıştır.

Resim 4: Geleneksel yaşantıda kullanılan bir beşik örtüsü(Petek ERSOY İNCİ arşivinden kullanılmıştır).

Resim 5: Bir Usta Bin Usta ile dönüşüm bir çuha dokuma örneği: çocuk elbisesi(Petek ERSOY İNCİ arşivinden kullanılmıştır).

Özellikle çuha dokumadan oluşan ürünlerin çeşitlerinin değişmesindeki temel neden, dönemin değişen ihtiyaç ve beğenileridir. Faydacılığın esas olduğu geleneksel el sanatlarından biri olan çuha, gelenekte göynek, kefen, peşkir, çarşaf ve beşik örtüsü işlevlerine sahipken, moderniteyle beraber sadece çarşaf işlevini devam ettiren, diğer kullanım alanlarını sanayileşmenin etkisiyle terk ettiği geleneksel bir el sanatına dönüşmüştür. Modern toplum göyneğin yerine iç çamaşırı, kefenin yerine bezi, peşkirin yerine havluyu tercih etmiştir. Söz konusu bu dönüşüm başta modernitenin ardından da postmodern süreçlerin tetiklediği bireyseldir. Geleneksel el sanatlarındaki modernite, değişimi bireysellik üzerinden kurgulamıştır. Gelenek, olmayanı ya da ihtiyaç duyulanı gidermek için yaratılmışken, modernite ile başlayıp postmodernite ile devam eden süreç, kalıpları kırıp tamamen kişiye özel bir dünyanın inşasında el sanatlarının kullanılmasının önünü açmıştır. Söz konusu bu durum, haz ekonomisini doğurmuş bu da insanın temel ihtiyaçlarının da değişmesini, hattâ süsün temel ihtiyaçlar kadar önem arz etmesine neden olmuştur. Geleneksel el sanatlarının dönüşümündeki bu dinamizm aslında geleneğin dinamik olmasıyla da ilintilidir. Geleneksel el sanatlarının sürekli bir değişim ve dönüşüm içinde oluşu, her devrin ihtiyaçlarından doğan, bağlı olduğu dönemin sosyo-kültürel ve iktisadî özelliklerine göre şekil alan bir yapıya sahiptir. Gelenek değişip dönüştükçe sanat da bundan etkilenmekte, usta-

çırak ilişkisi daralmakta, ürünün oluşumu da o günün şartlarına göre şekillenmektedir. Bu noktadan çuha dokumaya bakıldığında stor perde, çanta, bluz ve sehpa örtüsü gibi ürünlerin dokunması çuhanın geçirdiği bir dönüşümdür, Bir Usta Bin Usta projesi de bunun olmasını ve sürdürülmesini teşvik eden bir proje olmuştur. Ne var ki bu proje kapsamında üretilen hiçbir ürün perakendeye taşınmadığı için halk tarafından ne proje ne de projede kullanılan unsurlar tanınır hâle gelmiştir.

3.4. Kültür Ekonomisi, Çuha Dokuma ve Sonuç

Kültürü ekonomiden, ekonomiyi kültürden bağımsız düşünmek imkânsızdır. Konuyla ilgili Nebi Özdemir'in şu ifadeleri dikkate değeridir:

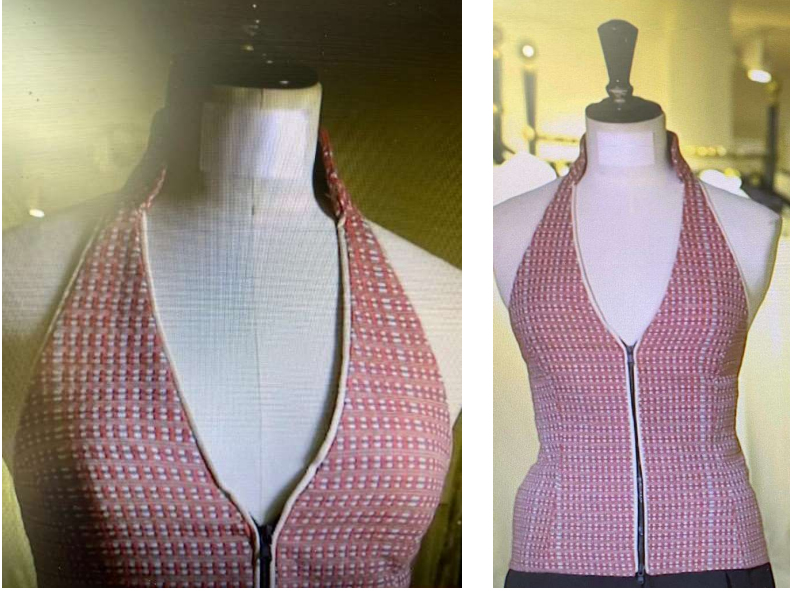
"En temel tanımıyla kültür, insanoğlunun doğaya katkıları/kattıkları/ekledikleri ise, her türlü ekonomik unsur, sistem, kurum ve faaliyet de bir kültürdür ve kültür bilimi araştırmaları kapsamındadır. Ekonominin de her türlü değer üretim-tüketim sürecini içerdiği varsayımı esas alındığında, bütün kültürel alanlar, gelenekler, unsurlar ve faaliyetler de, farklı açılardan da olsa, ekonomi adlı bilim dalının inceleme alanına girmektedir. Bütün bu basit gerçekliğe karşılık, kültür araştırmalarının ekonomik boyutu, ekonomi incelemelerinin kültürel yanı hep zayıf kalmıştır. Halk bilimi, sosyoloji, tarih, antropoloji, etnoloji gibi sosyal bilimlerdeki araştırmalarda olgunun ekonomik yanının çözümlenmesi, ya birkaç satırlık değerlendirmeyle geçiştirilmiş ya da kapsam dışında tutulmuştur. Yeni yeni belirginleşmeye, özerkleşmeye başlayan bir çatı bilim dalı olan kültür bilimi araştırmalarının, Türkiye'de yaygınlaşmasıyla birlikte diğer sahalarda olduğu gibi, ekonomiyle de ilgili ara alan incelemeleri daha sık gerçekleştirilecektir." (Özdemir, 2012: 29).

Kamuda sosyal fayda sağlamak amacıyla oluşturulan Bir Usta Bin Usta projesi de on yıl boyunca hem geleneksel el sanatlarının canlanması, hem yeni ustaların yetişmesi hem de üretime canlılık getirmek için oluşturulmuş bir sosyal sorumluluk projesidir. Ne var ki daha önceden de bahsedildiği gibi proje (tüm iyi niyetine rağmen) sosyal ve çevresel duyarlılık yaratmada başarılı olsa da, ekonomik noktada yetersiz kalmıştır; çünkü hiçbir kursiyer dükkân açmamış, ürün üretmemiş ve ekonomiye katkı verememiştir. Perakendeye giremeyen hiçbir ürün, halkla buluşmadığı için daha çok görünür olamamıştır. Oysaki giyim, "pratik ve koruyucu" işlevi, "kullanışlılık" işlevi, "iletişimsel" işlevinin yanı sıra "gösterge işlevi" de olan bir konudur. (Enninger, 1998: 92-96). Buna göre çuha dokuma, Amasya'ya özgü bir unsur olmasına ve potansiyel bir marka değeri taşımasına rağmen, yöre insanı tarafından giyimde ve hediye eşya sektöründe kullanılan bir unsura yeterince dönüşmemiştir. Dolayısıyla gösterge işlevini yeterince taşıyamamaktadır.

Kültürün önemli bir parçası olan el sanatları da giyimle ilgili olduğu için moda sektörüne yön vermesi ya da moda ekonomisinin canlanması için önemli bir araç olarak düşünülebilir. Türkiye'de geleneksel el sanatları etrafında bir ekonominin oluşabilmesi, ünlü kişilerin bu unsurları giymesine ya da kullanmasına olduğu kadar, ünlüleri giydiren modacılar için esin kaynağı olmasına bağlı olarak da gelişir.

Çuha dokuma aracılığıyla geleneğin dönüşümüne katkı veren tasarımcı Dilek Hanif, aynı zamanda yarattığı giyim unsuru ile çuhanın marka değerini yükseltmeye dönük bir hamle gerçekleştirmiştir. 6 Mayıs 2023 tarihinde Türkiye'nin ilk özel haber kanalında yayınlanan *Halkın Sanatı* isimli programda, Yassıçal çuha dokumanın diğer dokuma türlerinden ayrılan en belirgin özelliğinin *tahtalı tekniği* denilen bir teknikle dokunuyor olması üzerinde durulmuştur. Söz konusu bu ayırt edici özellik, çuha dokumanın gelenekselliğine de yapılan önemli bir atıftır.

Esasında bu teknik, *tunman* isimli eski bir alt giyim unsurunun paça bölümünde kullanılmış, programda da gösterimi yapılmıştır. Buna ek olarak, hem tunmanın kullanım alanının sınırlandırıldığı, hem de bu teknikle daha fazla ve farklı ürünlerin yapılmasının çuha dokumanın görünürlüğüne katkı vereceği anlaşılmış, bu nedenle Dilek Hanif tarafından bir yelek tasarlanmıştır.¹

Resim 6:Dilek Hanif'in çuha dokumadan tasarladığı yelek (Görsel, televizyon programından alınmıştır).

Modacı Dilek Hanif'in *Halkın Sanatı* programında çuha dokumanın en temel tekniği olan tahtalı tekniği ile bunu günlük yaşantıda kullanım için yeleğe dönüştürmesi, hem geleneğin insan eliyle dönüştüğünün, hem de kültür ekonomisine kazandırıldığına göstergesi olmaktadır. Buradan hareketle haute couture ürün tasarlayarak çuhayı tüketim dünyasına sokan Dilek Hanif, günlük yaşantıda tüketici ile üreticinin buluşmasına aracı olmuş, bu sayede bir "kültür aktarımcısı" konumuna da erişmiştir. Bu sayede geleneksel bir el sanatı önce yerel, ardından ulusal ve sonrasında da küresel pazarda çok değerli bir meta olarak işlem görmeye değer bir hâle getirilmiştir.

Geleneksel el sanatları, televizyon programlarının yanı sıra özellikle metropollerde düzenlenen giyim festivallerinde ya da Yılbaşı, Sevgililer Günü, Kadınlar Günü gibi özel gün ve haftalarda düzenlenen etkinliklerde giysi ya da aksesuar unsuru olarak satışa sunulduğunda artık metaya dönüşürler. Söz konusu metalaşma, el sanatının geleneksel boyutunun korunması noktasında sıkıntılar yaşanmasının yanı sıra daha tanınır hâle gelmesini de sağladığı için konunun bıçak sırtında durduğuna da belirtmek gerekmektedir. Bu da Türk toplumu gibi gelenek ve millî kültürüne önem veren bir millet için bazı değerlerin para kazanmak uğruna ötelendiği bir sürecin yaşanmasına da neden olmaktadır. Gelenekten ve kültür ögesi olmaktan çıkıp popüler kültürün metalarından biri hâline dönüşmesi el sanatlarının millî vafına zarar verebildiği gibi, niteliksizleşmesine de yol açabilir. Öte yandan sürekli yenilik peşinde koşan moda dünyası, geleneksel el sanatlarının sayısız motifi ve dokuma türünü tasarımlarında kullanarak girdikleri kısır döngüden kurtulabilme şansını elde ederek sektörde farklılık yaratmaya devam ederler.

¹ Programın tamamını izlemek için bakınız: <https://www.youtube.com/watch?v=w7Ek8XM4eQg>

KAYNAKÇA

- Atasoy, N. (2005). *Derviş çeyizi -Türkiye'de tarikat giyim kuşam tarihi*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Aydede, C. (2007). *Yükselen trend kurumsal sosyal sorumluluk*. İstanbul: Kapital Medya Medya Hizmetleri.
- Birkalan, H. (2003). Gelenek, İ. Üstüner(Editör), *Kaf Dağı'nın ötesine varmak Prof. Dr. Günay Kut'a Armağan* (s. 217-227). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Enninger, W. (1998). Giyim, (Çeviren: Nebi Özdemir), *Millî Folklor*, 10(39), 92-96.
<https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=39&Sayfa=91>
- Ernek Alan, A. (2015). Kurumsal sosyal sorumluluk çalışmalarında sosyal medya kullanımı. M.Demirtaş(Editör), *Kurumsal sosyal sorumluluk ve kurumsal itibar*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ersoy, R. (2006). Gelenek/değişim ve Kıbrıs'ta Türk kimliği.*Türkbilig*, 12, 134-142.
- Faroqhi, S. (2009). *Artisans of empire –Crafts and craftspeople under the ottomans-*, New York: I.B.Tauris&Co.Ltd.
- Faroqhi, S. (2011). *Osmanlı zanaatkârları*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Glassie, H. (2002). *Turkish traditional art today*. Bloomington: Indiana UniversityPress.
- Gross, D. (1992). *Thepast in ruins: tradition and the critique of modernity critical perspectives on modern culture*.Boston: University of Massachusetts Press.
- İnalçık, H. (2008). *Türkiye tekstil tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kağnıcıoğlu, D. (2007). *Endüstri ilişkileri boyutuyla sosyal sorumluluk*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları.
- Kaplan, M. (2010). *Geleneksel tıbbın yeniden üretim sürecinde kadın -ankara kent örneğinde kuşaklararası çatışma*. (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karavar, H. (2006). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit çuha fabrikası*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Koçu, R.E. (2021). Çuha. *Türk giyim kuşam ve süslenme sözlüğü*(s. 88-90). İstanbul: Doğan Kitap.
- Kolçak, Ö. (2005). *Osmanlılarda bir küçük sanayi örneği: Selanik Çuha dokumacılığı (1500-1650)*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özdemir, N. (2012).Kent kültürü, yerel medya ve kültür ekonomisi" içinde *Kültür Ekonomisi ve*

Yönetimi -Seçki-(s.139-165). Ankara: Hacettepe Yayınları.

Özüpek, N. (2013). *Kurum imajı ve sosyal sorumluluk*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Salman, F. (2011). *Türk kumaş sanatı*. Erzurum: Zafer Ofset Matbaacılık.

Shils, E. (1981). *Tradition*. Chicago: The University of Chicago Press.

Söyleyici, V. (2017). *Gelenekten geleceğe el sanatlarıyla Amasya*. Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.

Van HetHof, S.D. ve Hoştut, S. (2015). *Kurumsal sosyal sorumluluk: Kavramlar, uygulama ve örnekler*. Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.

Kaynak Kişiler

Kaynak kişi 1: Hatice BÜNYAT, Kişisel Görüşme, 25 Mayıs 2019.

Kaynak kişi 2: Çiseli AYLAK, Kişisel görüşme, 26 Mayıs 2019.

Kitap İncelemesi

Asya Türk Hun İmparatorluğu [Türklerin Kökeni, Çin Seddi, Mete Han ve Diğer Hun Hükümdarları]

Erkan Hacıfazlıoğlu,
Altınordu Yayınları, 1. Basım, Ankara, 2019, 284 Sayfa
ISBN: 978-605-7702-26-5

Muhammet KEMALOğLU*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Kitap Tanıtımı

Makalenin Geliş Tarihi: 27.12.2022

Makalenin Kabul Tarihi: 25.5.2023

DOI: 10.54970/turkuaz.1225033

Hun İmparatorluğu veya Büyük Hun Devleti'nin tarihi Türk Tarihinin en önemli ve en eski parçalarından birini ihtiva etmektedir. Bu kapsamda bahse konu Türk devletinin tarihi çoğunlukla yabancı kaynaklı eserlerden öğrenilmektedir. Türk akademi dünyasında ise Hun tarihi ile ilgili olarak, Bahaeddin Ögel'in "Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi (2 cilt), Büyük Hun Devletinin Kuruluşundan Önce Kuzey Çin'in Etnolojisi Hakkında ile Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eserleri, Tilla Deniz Baykuzu'nun "Bir Hun Başkenti: T'ung-Wan Ch'eng"; Varis Çakan'ın "Orta Asya Türk Tarihinin Önemli Kaynaklarından Tzu-chih T'ung Chien Hakkında Bir Değerlendirme", Yaşar Çoruhlu'nun, Hun Sanatı; Saadettin Gömeç'in, Türk-Hun Tarihi, Talat Tekin'in "Hunların Dili"; Salim Koca' nın "Büyük Hun Devleti", Ayşe Onat'ın "Hun Devrine Ait Başlıca Çin Kaynakları Hakkında Notlar", "Han Döneminde Hun Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S. 220)" ile "Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi, A.Ü. D.T.C.F. Dergisi, Ankara 1987, s. 383-395 Onat Ayşe, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi" bilinen çalışmalarındandır.

Erkan Hacıfazlıoğlu tarafından yazılan "Asya Türk Hun İmparatorluğu [Türklerin Kökeni, Çin Seddi, Mete Han ve Diğer Hun Hükümdarları]", Altınordu Yayınları, Eylül 2019" adlı eser hem halkın hem de akademisyen muhitinin okuyup bilgilenmesi amacıyla yazılmış bir eser özelliği taşımaktadır. Kitap önsöz, giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Asya Türk Hun İmparatorluğu, ikinci bölümde ise Ak Hunlar incelenmiştir. Birinci bölüm; Türklerin kökeni, Türk

* Dr., TRT Kurumu Genel Müdürlüđü, Ankara/Türkiye, e-posta: muhammetkemaloglu@gmail.com,
ORCID ID: [0000-0001-7542-7517](https://orcid.org/0000-0001-7542-7517)

- Moğol - Tibet ilişkisi, Hun adı ve kökeni, Çin İmparatorluğu'nun kuruluşu, Hun İmparatorluğu'nun kuruluşu, Mete Han dönemi, Hunların yükselme, duraklama ve çöküş dönemi Büyük Hun İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Hunlar ve Hun uygarlığı ana başlıkları altında konuların anlatımı yapılmıştır.

Kitapta, Türklerin Kökeni, Türk Adı ve Anlamı, Türkçülük ve Turan, Türklerin ilk yurdu, Türkler ile ilgili ilk kayıtlar, Çin'de Bir Türk Devleti: Çular [MÖ 1050-256], Türk - Moğol - Tibet İlişkisi, Hun Adı ve Kökeni, Çin İmparatorluğu'nun Kuruluşu, Çin Saldırıları, Çin Seddi, Çinlilerin Hunlardan Öğrendikleri, Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu, Mete'nin Babası Teoman Han, Mete Dönemi [MÖ 209-174], Mete'nin Babasına Karşı Yaptığı Darbe, Mete-Oğuz Han İlişkisi, Sosyal Yapı, Mete'nin Devlet Teşkilatı, Mete'nin Doğu Komşusu Proto-Moğol Tunghuları Dağıtması, Mete'nin Batı'da Yer Alan Yüceçilere Akını, Mete'nin Çin Akınları, Mete'nin Peteng Kuşatması [MÖ 201, Peteng Kuşatması Sonrası İlk Milletlerarası Antlaşma [MÖ 201, Mete'nin Çin İmparatoriçesi'ne Yazdığı Mektuplar, Huhanyeh Han [MÖ 58-31] ve Cici Han Dönemi [MÖ 53-36], Büyük Hun İmparatorluğu'nun Yıkılışından Sonra Hunlar [MS 150-270], Çin'de Kurulan Türk Devletleri [270-556], Asya Hun Uygarlığı, Türk Savaş Taktiği, Saygı, Şanyu Unvanı, Veraset, Aile, Leviratüs, Karakteristik Özellikleri, Beslenme Kültürü, Müzik, Spor, Dil, Yazı ve Edebiyat, On İki Hayvanlı Türk Takvimi, Yargı, Üretim ve El Sanatları, Dolunay'a Göre Hareket, Kurultay [Toy / Meclis], Kurt, Din, Kurgan [Mezar], Ölü Aşısı, Ak Hun İmparatorluğu [420-557], Kökenleri, Yaşadıkları Yerler, Ak Hun - Sasani İlişkileri, Ak Hunlar'ın Sonu, Ak Hun Uygarlığı gibi konuları ele alır.

Yazar, eserini yazma amacını Önsöz kısmında,

"İlkokuldan yükseköğretime kadar tarihimizi soru bankalarından kısa maddeler halinde öğrendik. Bu yüzeysel bilgi saman alevi gibi uçup giden bir bilgiydi. İşte o zaman, "sağlam, ayaklarımızın üzerine basarak tarih öğrenmeliyiz" kararını verdim. Yıllarca ilk Türklerin tarihinden itibaren araştırmalar yaptım. Ancak Türklerin ilk zamanlarını kapsayan çok değerli bilgiler, darmadağın bir şekilde, arşiv belgeleri ile dolu tarih kitaplarının arasında öylesine durmaktaydı. Tıpkı bir antikacının dükkânında tarihi karmaşa içinde duran kıymetli eşyalar gibi. Bu eşyaların tarihsel süreç gözetilerek tasnif edilmesi gerekiyordu. Aksi halde bu karmaşanın içinde kaybolup gidecekti. Bu ihtiyacı gözeterek yola çıktım... Bu kitapta Türklerin kökeni, Türk adının anlamı, Türkçülük, Turancılık ve Türklerin MÖ 2.000'li yıllardan gelen tarihi; Asya Hunları [MÖ 209- MS 216] ve Ak Hunlar [MS 420-557] bir bütün olarak ele alınmış ve dönemin en özgün yönleri -kimi zaman günümüzle bağlantılar kurularak- bir siyaset bilimci gözüyle incelenmiştir. Yani antikacının dükkânındaki kıymetli eşyalar tarihsel süreç gözetilerek tasnif edilmiştir. Bu bakış açısıyla, Hun tarihinin incelenmesinin tarihimizdeki önemli bir ihtiyacı karşılayacağı düşüncesindeyim. Evet, tarihimizi iyi öğrenmemiz gerekiyor. Binlerce yıllık geçmişi olan Yüce Türk Milleti'nin tarihi, milletimizin/ devletimizin temelidir. Böyle onurlu ve bütün cihana hükmetmiş bir tarihe sahip olmak, millet olarak en büyük gururumuzdur. Köklü bir geçmişe sahip olmayan milletler, rüzgârda savrulan bir yaprak gibidirler. Rüzgâr ne taraftan eserirse, o tarafa giderler. Ele güne muhtaç olmaya mecbur kalan bu milletler, yok olup gidecekleri günü tarihin amansız mücadelelerinde savrularak beklerler."

şeklinde ifade etmiştir.

Hacıfazlıoğlu, Hun tarihinin yazımı ile ilgili olarak, tarihimizde yaşanmış olayların geleceğimize ışık tuttuğunu, sosyal bilimlerin laboratuvarının tarih olması hasebiyle, eserini tarihi kronoloji içerisinde okurken, dönemin önemli olaylarının ve sözlerinin bir nasihat ya da kulağınıza küpe olsun deyimindeki gibi faydalı olacağını umut etmektedir. Bu durumu ise, kitabın özgün tarafı olarak görür. Hun tarihi ile ilgili yazılı kaynakları, Hunların düşmanları tarafından yazıldığını yani meraktan yazılmadığını iddia eder. Düşmanları olan Hunları iyi tanımak ve onların eksik yönlerini

öğrenerek yok etmek için bilgiler edinilmiş ve bu edinilen bilgiler; sonraki kuşakların izleyeceği politikalarda, rehber olması amacıyla yazılı hale getirildiğini belirtir.

Hun tarihi ile ilgili bilgileri Asya'da Çin Tarihi Yazıtları'ndan, Avrupa'da ise Roma, Bizans, Ermeni ve Süryani kaynaklarından alı. Bu sebeple, bu milletlerin kaynaklarını incelerken, düşmanla [Hunlar/ Türkler] ilgili tutulan kayıtlar olarak menşei düşünerek yazdığını, Çin kaynakları ve anılan diğer resmi kaynaklarda; kendi devletlerini kutsamanın yanı sıra, kahramanlık ve övgü dolu sözlerle hep kendilerine yönelik olduğunu, Hunlar, onların [Çin/ Roma/ Bizans] barbar şeklinde adlandırdığı ezeli düşmanları olması nedeniyle de okuyucu buna dikkat etmesini ister. Buna örnek olarak da bir Çin vezirinin, imparatora söylediği;

“Bugün Hunlar bize binlerce hakaretlerde bulunuyorlar. Daha çok hakaretlere maruz olmamak için her sene de kendilerine gerek nakit gerek zahire olmak üzere birçok masraf [vergi] vermeye katlanıyoruz. Bunları talep etmek, hâkim ve sahip olmak demektir. Onlara bu vergiyi vermek ise uyruk olduğumuz anlamına gelir. Demek oluyor ki ayaklar yukarıda, baş aşağıda bulunuyoruz. İmparatorluk bugün hakikaten utanç içinde ve hazin bir vaziyette bulunuyor. Kimse memleketi bu vaziyetten kurtarmak için uğraşmıyor.”

ifadesini göster.

Hunların üstünlüğünü kabul edip, onlara vergi veren Çinliler, yıllıklara Hunlar için şöyle yazmışlar: “*Hunlar, öldürücü soğuğun çok erken geldiği kuzeyde yaşıyorlar; bunun için ilgili makamlarıma, Tanrikut'a [Hakan] her yıl belli miktarlarda pirinç, pirinç maltı, ipek [iplik halinde], ipek kumaş ve daha başka şeyler göndermelerini emrettim*” . Bu söylenenlerden yola çıkarak, dikkatli bir okuyucu gözü ile bunun bir zorunlu vergi/ haraç olduğu çok rahat anlaşılabilir. Bunu başka bir Çin kaynağından teyit edebilmektedir.

Fazlıoğlu, Türklerin kendileriyle ilgili ortaya koydukları ilk yazılı eserlerinin MS 6. yüzyıla ait birkaç satırlık metinler içeren Yenisey Yazıtları olduğunu, bunu da 8. yüzyıl Orhun Yazıtları takip ettiğini belirtir. Ancak bazı tarihçilerin Mete Han'ın mektuplarını [MÖ 190-170] Türklerin ilk yazılı belgeleri olarak gördüğünü de açıklar.

Yazar, kitapta, Türk tarihinin şu ana kadar bilinen en eski çağını ele alğını belirtir. Asya Hun tarihi 600 yıldan uzun bir süre Çin Yıllıkları'nda yer almıştır. Hunlar, MÖ 200'li yıllardan MS 200'lere kadar dönemin en önemli imparatorluklarından. MÖ 200'lerde Kore'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan Büyük Hun İmparatorluğu, 18.000.000 km² [Türkiye Cumhuriyeti'nin 25 katı] büyüklüktedir. Büyük Hun İmparatorluğu'nun çöküşüne geçmesi ile birlikte Kavimler Göçü başlamış ve Avrupa'da da Hunların imparatorluk kurmasına vesile olmuştur. Hunlar, Asya ve Avrupa'nın etnik yapısını değiştirerek dünya tarihinde unutulmaz izler bırakmışlardır. Ak Hun İmparatorluğu da bu dönemde tarih sahnesine çıkmıştır.

Yazar, erken Türk tarihi ile ilgili araştırmaların yoğunluklu olarak Cumhuriyet dönemi ile birlikte başlaması üzüntü verici olarak görür. Bu konuda Prof. Özkan İzgi'nin tespitini aktarır: “*Osmanlı İmparatorluğu zamanında İslam tarihi temel olarak alınmış ve İslam'dan önceki Türk tarihine önem verilmemiştir...*” der ve devamında Cumhuriyet ile birlikte Türk Tarih Kurumu [1931], Türk Dil Kurumu [1932] ve Dil Tarih Coğrafya Fakültesi [1935] kurulmuş, Türk tarihinin derinlemesine araştırılması teşvik edilmiş ve nihayetinde o güne kadar tarihimizin bilinmeyen yönleri ortaya konduğunu söyler.

Giriş bölümüne ise, Atatürk'ün, "Ey, Türk Ulusu! Sen yalnız yiğitlik ve savaşçılıkla değil, fikirde ve uygarlıkta da insanlığın şerefisin... Belleğindeki binlerce ve binlerce yılın anısını taşıyan tarih, uygarlık safında layık olduğun yeri sana parmağıyla gösteriyor. Oraya yürü ve yüksel! Bu senin için hem bir hak hem de bir ödevdir." cümleleriyle başlar.

Kitapta, Kaşgarlı Mahmud'un Dîvân-u Lugâti't-Türk adlı eserinden bahisle Türk adının Hazreti Nuh'un torunu [Yafes'in oğlu] TÜRK'ten geldiği bilgisi vardır. Dîvân-u Lugâti't-Türk'te, "“Türk, Nuh'un oğlu Türk'ün oğullarına [Türklere] yüce Allah tarafından verilmiş isim”dir. Türk adının Tur'dan geldiği ve Tur-an'ında Turların ülkesi anlamında kullanıldığı, İskit topraklarında olan Tyrkae diye geçenlerin Türkler olduğu, Çin kaynaklarında ise MÖ 1000 yılında hüküm süren TİK [veya Dİ] diye geçen kavmin Türkler olduğunu yazar. Ayrıca Gök-Türk yazıtlarında Türk adı, Türük şeklinde geçtiği, Tür'ün türemek, çoğalmak anlamına geldiği, Türk adının “güçlü-kuvvetli” anlamında kullanıldığı bilgilerini verir. Kitapta MÖ 1050 ile 256 yılları arasında Çin'de hüküm sürmüş Çu hanedanlığının Türk olduğu bilgisi vardır. Bu konuda Çin ve Türk tarihçisi Otto Franke, "“... Birçok batılı tarihçi için Çin'in gerçek tarihinin başlangıcı Çu dönemidir [MÖ 1050-256]. Kral ailesi [Türk olan] ve nüfusunun çoğunluğu Türklerden ve Tibetlilerden oluşan Çular, Şensi bölgesinde Şanglara tabi küçük bir krallık iken, kız alıp verme yoluyla Şanglar'la akrabalık kurdular...” ifadesini alıntılar. Bu bilgiden Türklerin Çin'de hanedan ailesi olarak yüzyıllarca hüküm sürdüklerini anlarız.

Erkan Hacıfazlıoğlu'na göre, Türk devlet geleneğinde boyun reisinin ismini devlet ismi olarak verme geleneği vardır. Oğuzların Kınık boyundan olan Selçuk, devlete kendi ismini vermiştir. Yine Oğuzların Kayı boyundan Osman da devlete kendi ismini vermiştir. Çin kaynaklarında MÖ 4/3. yüzyılda Hunor diye bir beyin ismine rastlandığını ve bu ismin Hun ismine dönüşmüş olabileceği yolunda yorumlar olduğunu belirtir. Hun'un kelime anlamı, Türk, Moğol-Tunguz gibi akraba dillerde insan, ulus, güç ve cesaret olarak geçtiğini hatta Hun kelimesi halen Moğol dilinde insan/kişi anlamında kullanılır ve güneşin halkı olarak isimlendirildiğini söyler. Çin tarihi kaynaklarında Hunlardan ilk kez MÖ 1764'te, daha sonra ise MÖ 822 ve 304 yıllarında bahsedilmiştir. Başka kaynaklarda ise, Hunların Çinlilerle kurdukları ilişkiler bağlamında ilk kez devletlerarası mücadelelere katılmaları dolayısıyla MÖ 318'de yer almıştır. Hunların bu tarihte dört Çin Beyliği [Han, Chao, Wei, Ch'u] ile bir ittifak kurdukları ve başka bir Çin beyliği olan Ch'in'e saldırdıklarını görürüz. Bu ittifak güçlü bir Hun Devleti'nin de işaretini vermektedir. Hun İmparatorluğu MÖ 209'da Mete Han tarafından kurulmuştur.

Eserde, Mete Han'ın babası Teoman'ı öldürerek tahta geçmesi önemli hususlardan bir tanesidir. Mete'nin babası Teoman (MÖ, 221-209) tarihlerinde tahta bulunmuştur. Mete, Teoman'ın büyük oğludur. Sonra Teoman bir başka kadınla evlenir ve bu kadından da bir oğlu olur. Kadın bu oğlunu Mete'nin yerine tahta geçirmek ister. Bu sebeple Mete'nin bir şekilde ortadan kaldırılması gerekir. Bu yüzden Mete'yi barış rehini olarak [Kansu bölgesinin kuzey kesimlerinde oturan güçlü komşuları] Yüçilere [Gursi/Guratlara] gönderilir. Sonra da Teoman Yüçilere saldırır. Bunun sonucu Mete'nin öldürüleceği kesindir. Ancak Mete atına binerek buradan uzaklaşır ve böylece büyük bir başarı göstermiş olur. Bunun sonucu babası arayışını yumuşatmak için Mete'ye iyi davranır ve ona bir tümen asker verir. Mete askerlerini özel yetiştirir. Mete Han'ın icat ettiği "Islık Çıkarıcı Ok" ile babasını öldürmesi kitapta şu şekilde yer almaktadır:

"Mete, [hedefe giderken] ıslık çıkarıcı bir ok imal etti. Atlı-okçu birliğinin eğitimi esnasında kendisi bu oku nereye atarsa, erlerinin de hep birlikte o maddeyi vurmaları gerektiğini emretti. Bunu yapmayanın başını kesecekti. Avda, ıslık çıkarıcı ok nereye atılırsa orayı vurmayan kimsenin başı hemen gövdesinden ayrılacaktı. Bizzat Mete, ıslık çıkarıcı okunu

değerli atlarından birinin vücuduna attı ve bu anda maiyetinden okunu atmaya cesaret edemeyenleri idam ettirdi. O, kısa bir süre sonra oku ile kendi sevgili eşini vurdu. Bu defa da maiyetinden bazıları [bu durum karşısında] donup kaldılar ve oklarını atmaya cesaret edemediler. Bunlar da Mete tarafından idam edildi. Bir süre sonra Mete, av sırasında ıslık çıkaran oku ile babasının değerli atını vurduğu zaman, maiyeti istisnasız hep birlikte aynı hedefe ok attı. Bu durum üzerine Mete, maiyetine tamamen güvenebileceğini öğrendi. Sonra o, babası ile ava gitti ve Hun hükümdarı [Şanyu veya Tan-hu] olan babasına ıslık çıkaran okunu attı. Bütün maiyeti de aynı istikamete nişan aldı ve böylece Hun hükümdarı öldürüldü. Bunun üzerine Mete, üvey annesini ve üvey kardeşini, kendisine itaat etmeyen bütün devlet büyüklerini öldürdü ve kendisini Hun hükümdarı [Şanyu] ilân etti”.

Daha sonra Mete, doğu komşuları Proto-Moğol Tunghuları ve sonra da Batı komşuları Yüecileri hâkimiyeti altına aldı. Bundan sonra Çin’e sefer yapmak için hazırlıklara başladı. Mete Han MÖ 201 yılındaki Peteng Kuşatması çok ünlüdür. Çin İmparatoru Kao, 320 bin kişilik bir ordu ile kuzeye Türklere sefere çıkmıştır. Bu seferde Peteng Yaylası’nda konaklayan Çin ordusunu Mete 400 bin süvari ile kuşatmıştır. Çin ordusu 7 gün aç ve susuz kalmıştır. Bu savaşla ilgili Çinli şairlerin şiirleri vardır:

“Peteng, o ne dehşetti öyle,
Ardı ardına korkunç felaketler;
Yedi gün boyunca aç ve susuz,
Takat bile kalmadı yay çekmeye”

Peteng kuşatmasında Mete Han yedinci günün sonunda Çin ordusunun çıkıp gitmesine müsaade etmiştir. Yani Çin ordusunu imha etmemiştir. Bu konuda çeşitli rivayetler vardır. Bu rivayetler kitapta şu şekilde geçmektedir:

“Mete’nin bu tahliyeye izin vermesini Türk-Çin siyaseti ile de değerlendirmek gerekir. Türklerin Çinlilere karşı saldırıları fetih amacıyla yapılmamıştır. Anlık baskınlar sonucunda yağmalar yapılarak çekilme politikası izlenmiştir. Çin’in ele geçirilmesi sonucu kalabalık Çin nüfusunun içinde asimile olma tehlikesi vardı. Yani, bir işgal sonrasında Türklerin Çinlileşme olasılığı çok yüksekti. Bu sebeple Türk Milli politikasına uygun bir şekilde Mete, Çin’i işgal etmeyi düşünmemiştir. Mete’nin Çin’i hâkimiyetine aldığı dönemde Hun İmparatorluğu’nun nüfusu 2-3 milyon iken, Çin’in nüfusu ise 50 milyon olduğu bilgisi vardır”.

Bir de olaya strateji açısından bakmak gerekir. Sun Zi’nin *Savaş Sanatı* kitabındaki şu satırlar önemlidir: “... Yüz savaşta yüz zafer kazanmak en mükemmeli değildir. En iyisi savaşmadan baş eğdirmektir...Çinli ünlü stertejist Sun Zi şu öğütte bulunur: “... düşmanı kuşattığında ona kaçabileceği bir alan bırak, köşeye sıkışmış düşmana baskı yapma. İşte bu savaş sanatıdır”. Bu kuşatma ve tahliye sonrasında Çin ile Orta-Asya’da ilk kez milletlerarası bir antlaşma imzalanmıştır [MÖ 201, *Barış ve Kardeşlik Antlaşması*]. Bu antlaşma ile Hunlar, Çin’in kuzeyini almışlar; Çin, her yıl hediye adı altında vergi, belirli ölçüde ipekli kumaş, şarap, pirinç ve çeşitli yiyecek maddeleri vermeyi kabul etmiştir. Bir de Mete Han’a Çinli bir prenses gönderilmiştir.

Mete Han’ın mektupları Hun Tarihi için önemli kaynaklardır. Mete Han’ın Çin imparatoriçesine yazdığı mektuplar vardır. Bu mektuplar Çin yıllıklarında yer alır. Mete Han’ın Çin imparatoriçesine yazdığı iki mektup Çin yıllıklarında yer almıştır. O zaman İmparator ölmüştü ve yerine imparatoriçe tahta oturmuştu. Bu mektuplar diplomatik açıdan çok ağır ifadeler içeren mektuplardır. Mete’nin bu ağır ifadelerine Çin İmparatoricesi yatıştırıcı cevaplar vermiştir. Birinci

Mektup, MÖ 192’de ikincisi ise MÖ 174’te yazılmıştır. (s.104-111). Bu mektuplar kitapta ayrıntılı olarak yer almaktadır.

Kitapta bahsi geçen konulardan biri de Mete-Oğuz Han ilişkisidir. Fransız Türkolog J. De Guignes, *Mete*’nin Oğuz-Han’a benzediğini çok büyük bir ihtiyatla söylemiştir. Rus Sinolog Biçurin ise; “*Mete* ile Oğuz-Han’ın aynı kişi olduklarını çok kesin bir şekilde ileri sürmüştür”. Ziya Gökalp ise ilk Türkçülerden olan Süleyman Hilmi Paşa’ya [1838-1892] atıfta bulunarak, “*Oğuz Han’ın Hun Devleti’ni kuran Mete olması lâzım geldiğini bize ilk defa öğretendir*” şeklinde bir ifade kullanmıştır. Bahaeddin Ögel ise çok daha eskilere giderek, şu değerlendirmeyi yapmıştır: “*Oğuz-Han efsanesi, Mete’den de önce Orta-Asya’da yaşıyordu. Bu eski inanış biraz değiştirilerek, esasen Çin kaynaklarında da efsane şeklinde anlatılan Mete’nin gençliğine de yakıştırılmış olabilirdi.*”

Hacifazlıoğlu, Mete ile birlikte Türk kara Ordusu’nun kurulduğunu belirtir. Kara Kuvvetleri Komutanlığı’nın kuruluşu MÖ 209’dur. Bunun sebebi Mete’nin kurduğu ordudur. Mete 10’luk 100’luk ve 1000’lik sistemin kurucusudur. Yönetim sistemini Doğu, Batı olarak ikiye ayırmışlardı. Doğu tarafı hanların olduğu taraftı. Güneşin doğduğu taraf Türk devlet geleneğinde hep daha önemli olmuştur.

Erkan Hacifazlıoğlu, eserinde Çin-Hun ilişkisine önemli bir yer ayırmıştır. Çinliler Türklerin güney tarafında yaşamaktaydılar. Kuzeyde sadece hayvancılık yapılmaktaydı. Oysa güneyde Çin topraklarında tarım yaygındı. Kuzey çok soğuk geçmekteydi. Bu sebeple Hunlar Eylül ayında son kurultaylarını yaptıktan sonra, atları besili iken Çin’e akınlar düzenlerlerdi. Bu akınlar sonucu kışın yiyecekleri buğdayı, darıyı Çin’den temin ederlerdi. Hatta Çin çok zayıf olduğu dönemlerde Hunlara haber gönderir ve akın yapmayın biz size yiyecek gönderelim derlerdi. Çinliler kuzey komşuları Türklerin akınlarını durdurmak için meşhur Çin Seddi’ni inşa etmişlerdir. MÖ 827-782 yıllarında, Hunların ataları olan *Hienyülere* karşı, Taiyüan bölgesinde ilk duvarların yapıldığı bilgisi vardır. Ancak gerçek duvarlar *savaşçı beylikler* [MÖ 481-256] zamanında yapılmıştır. Macar Sinolog ve Mongolist Lajos Ligeti *Çin Seddi*’nin yapılış amacı ile ilgili özet olarak şu bilgiyi verir: “*Bu duvarın tek görevi, ülkeyi Hun saldırılarına karşı korumaktı*”. Hunların yükselme döneminde Çin’den aldıkları vergi ile ilgili, Çin Yıllığı’nda geçen şu cümleler, Hun İmparatorluğu’nun kudretini çok açık olarak ortaya koymaktadır:

“Çin elçisi, gereğinden fazla konuşacağına, Çin’in Hun’a vermek mecburiyetinde olduğu ipeğin, pirincin ve pirinç maltının miktarının doğru olup olmadığına bak. Eğer miktar ve kalite doğru ise bir sorun yoktur. Daha hangi konuda konuşmak istiyorsun ki? Verilmesi gereken malın miktarı ve kalitesi doğruysa, işimiz şimdilik bitmiştir. Yok mal eksik ve kalite kötü ise, sonbaharda hasat toplandıktan sonra atlarımız gelecek ve her şeyinizi elinizden alacaklar.”

Yine bu güçlü dönemi, incelediğinde, “Hunlar, disiplinli bir ordu, bürokratik bir yönetim, daha doğrusu sağlıklı bir vücut gibi işleyen bir devlet kurmuşlardı. Tanrıkut’un [Hakan] Çin İmparatoru’nun kullandığı mektup kâğıtlarının iki misli büyüklüğünde kâğıt kullanması, bir Çin elçisinin Tanrıkut’un huzuruna çıkmadan önce yüzünü karaya boyaması gibi sembolik hareketler, Hun’a tabi bütün kral ve boy beylerinin yılda üç defa başkentte toplanması, her sonbaharda nüfus ve hayvan sayımı gibi büyük organizasyonlar, Hun’un kendine güveni ve yönetimin ülke üzerindeki sıkı hâkimiyetinin tipik göstergesidir.” olduğu ortaya konur.

Yazara göre Mete güçlü bir imparatorluk bırakmıştı. Mete Sonrası oğlu Ki-ok tahta geçti (MÖ 174-160). Ki-ok İpek Yolu’nu tamamen hâkimiyeti altına almıştır. Bu dönem Çin tamamen baskı altında tutulmuştur. Bu dönemde Hun vezirinin Çin yıllıklarına geçmiş sözü şu şekildedir: “*Eğer Çin yıllık*

vergilerini vermezse, taneler olgunlaştığı zaman, Çin tarlaları Hun atlıları tarafından çığnenecektir.”. Çin’in zorunlu verdiği vergi ise yıllıklara yardım gibi geçirilmiştir. Yıllıkta Çin’in verdiği vergi şu şekilde yazılmıştır:

“Çin ve Hunlar, [iki] komşu ve eşit devletlerdir. Hunlar kuzeyde otururlar. Bu yıl kış, öldürücü soğuklar ile erken gelmiş bulunuyor. Bundan dolayı memurlarına Hun Hakanı için pirinç, arpa, sırma ile işlenmiş kumaş, eğrilmiş veya eğrilmemiş ipek ve diğer şeyleri, yıllık bir sayı üzerinden vermelerini emrettim [Bu Çin’in Hunlara verdiği yıllık vergidir].”

Ki-ok’tan sonra yerine oğlu *Kün-çin* [Chün-Ch’en, MÖ 160-126] geçmiştir. *Kün-çin*, başarılı bir devlet adamı değildi. İktidarı döneminde gerçek bir huzursuzluk ortaya çıkmıştır. Çin’e karşı yenilgileri olmuş ve Çinliler bu galibiyetleri dolayısıyla güven kazanmışlardır. Artık Hunlara saldırı yapabilen Çinliler vardır. Bu dönemde Çinliler, Hun tarzı bir ordu kurarak Hunların elindeki önemli toprakları almayı başarmışlardır. Böylece Çinliler, *İpek Yolu*’nun kontrolünü elde ederek Hunların elindeki önemli bir gelir olan, tüccarlardan alınan geçiş ve koruma vergisini kendi kontrollerine almışlardır. Ayrıca Çinlilerin Hunlara yıllık olarak verdikleri hediyeleri de kesmişlerdir. *Kün Han* MÖ 126 yılında ölmüştür. *Kün Han*’ın tarihimiz açısından bir önemi de Oğuz Kağan Destanı’na göre Oğuz-Han’dan sonra tahta çıkan Han’dır. Bu dönemde Oğuz boyları *Boz-Ok* ve *Üç-Ok* şeklinde teşkilatlandırılmış, 24 kabilenin her birine ayrı ayrı adlar ve tamgalar verilmiştir. Destana göre *Kün Han* 70 yıl hanlık yapmış ve 140 yaşında ölmüştür. Ancak dedesi ve babasının yerini dolduramamıştır.

Daha sonra sırayla,

İ-ti-şa [El-Tirk/ İl Turuk/ İlteriş/ İ-chih-hsien] Dönemi [MÖ 126-114]

O-ui, Han [On-or/ Wu-wei] [MÖ 114-105]

O-su-lı [Wu-Shih-lu/ Chan-Shih-lu][MÖ 105-102]

Hu-li-ho Han [Hsü-lihu/ Chou-li-hu] Dönemi [MÖ 102-101]

Su-t’e-ho Han [Ch’ieh-t’e-hou/ Tsü-ti-hou - MÖ 101-96]

Hulukü [Hu-lu-kun] Han Dönemi [MÖ 96-85] başa Hun Devleti’nin başına geçmiştir. Bu dönemde *Hulukü Han*’ın Çin’e yazdığı mektuptaki övünç müthiştir: ‘Güneyde büyük Çin; kuzeyde, güçlü Hunlar vardır. Hunlar, göğün mağrur çocuklarıdır.’ Bu mektubu “Çin İmparatoru’na yazdığı mektubunda da bu Hun Hakanı’nı bambaşka bir üslup ve davranış içinde görüyoruz: ‘Güneyde büyük Çin; kuzeyde, güçlü Hunlar vardır. Hunlar, göğün mağrur çocuklarıdır.’ Böyle bir deyiş ve gurur, Mete çağında bile görülüyordu. Ayrıca Çin’deki düzen ve disiplini de tenkit ediyordu: ‘Çin veliahdı, babasının haberi olmadan, ordusunu kullanmıştır.’ Böyle bir şey olamazdı!”

Wu-yen-chü-te Han Dönemi [Ak-yen-kutlu/ Türk Tunga/ Wu-yen-chü-te]. [MÖ 60-58] ile *Huhanyeh* Han[MÖ 58-31]ve *Cici* Han Dönemi [MÖ 53-36]kardeşler döneminde Hunlar iyice zayıflar. İşte bu kardeş kavgaları sonucu, Hunlar çok zayıflar ve Çin hâkimiyetine girme konusu mecliste tartışılır. Meclis, esareti isteyenler ve istemeyenler olarak ikiye bölünür. *Cici* [Kutlunun/ Kıt-kı/Çi-çi] ve taraftarları bağımsızlıktan yanadırlar. Bu tartışmalar Çin Yıllıkları’nda şu şekilde geçer;

“Hunlar cesareti ve kuvveti takdir ederler. Bağımlı olmak ve kölelik onlara en adi bir şey olarak gelir. At sırtında savaşmak ve mücadele etmek suretiyle devlet kuruldu. Kavimler arasında kuvvet ve otorite kazanıldı. Yiğit cengâverler ölünceye kadar savaşmalı ki, varlığımızı devam ettirebilelim... Niçin, kendimizi Çin’e bağımlı kılalım?... Bu, ölmüş atalarımıza büyük hakaret olur. Böylece, komşu devletlerarasında gülünç duruma düşeriz... Biz ölsek de kahramanlığımızın şöhreti artacak. Oğullarımız ve torunlarımız daima devletin hâkimi olacaklar.”

Böyle güçsüzleşen Hunlar MS 48'de Kuzey ve Güney Hunları diye ikiye bölünmüştür. Güney Hunları MS 216'ya kadar yaşamış ve bundan sonra Hun İmparatorluğu dağılmıştır. Bu Hunların içinden Çin'de de hüküm süren küçük devletler doğmuştur. Bu devletlerin içinde, Mete'nin soyundan gelen beylerin kurdukları devletler şunlardır:

1. I.Chao Devleti [304-329],
2. II.Chao Devleti [319-351],
3. Kuzey Liang Devleti [401-439],
4. Hsia Devleti [407-431].

Bundan sonra da 552 yılında Gök Türkler tarih sahnesine çıkar ve yeniden Türk Birliğini kurarlar. Yazar kitabının sonunda ayrıca Ak Hunlar ve uygarlığına da kısaca değinmektedir. Bununla birlikte, yazar eserinde, Türklerin inanç dünyaları, asker kişilikleri, aile bağları, beslenme alışkanlıkları, dilleri, yazıları, meclisleri, takvimleri, adalet anlayışları, savaş aletleri, müzikleri, sporları, giyimleri, cenaze törenleri, kurt efsanesi... Velhasıl, Türklerin hükmettikleri imparatorlukların tüm etki alanı, yakın geçmişle de bağlantılar kurularak, bilimsel dayanakları ile incelemiştir. Hacıfazlıoğlu kitabın başlığını niye "Asya Türk Hun İmparatorluğu" şeklinde koyduğunu da;

"Bir gün iyi bir üniversiteden mezun bir arkadaşım Hunlar, Türk mü? şeklinde bir soru sordu. Şaşırdım! Sonra, yine yükseköğrenim görmüş başka arkadaşlarımın yanında Hunların hangi millete mensup oldukları konusunda fikirlerini sordum. Aldığım cevap hep aynıydı. Hunların Türk Milleti'nin bir parçası olduğunu bilmiyorlardı. Gerçekten çok şaşırdım ve hayretler içerisinde kaldım! İşte bu bilgilerden yola çıkarak, kitabı arka kapak yazıları ile birlikte kısa bir inceleme yapan kişi; Hunların, Yüce Türk Milleti'nden olduğunu anlatsın istedim."

şeklinde izah eder.

SONUÇ

Tarihimizde yaşanmış olaylar geleceğimize ışık tutar. Sosyal bilimlerin laboratuvarı tarihtir. Yazar bu kitabıyla tarihi kronoloji içerisinde yansıtırken, dönemin önemli olaylarının ve sözlerinin bir nasihat ya da kulağınıza küpe olsun deyimindeki gibi faydalı olacağını umut etmektedir. Bu olgu, kitabın özgün tarafını ortaya koymaktadır. Ancak şu önemli bilgiyi de öncelikle belirtmek gerekir ki, Hun tarihi ile ilgili yazılı kaynaklar, Hunların düşmanları tarafından yazılmıştır. Bu tarihi yazanlar düşmanları olan Hunları iyi tanımak için yazılmıştır. Hun tarihi ile ilgili bilgileri Asya'da Çin Tarihi Yazıtları'ndan Avrupa'da ise Roma, Bizans, Ermeni ve Süryani kaynaklarından öğrenilmektedir. Bu sebeple, bu milletlerin kaynaklarını incelerken düşmanla [Hunlar/ Türkler] ilgili tutulan kayıtlar olarak menşeyini düşünerek yorumlamak gerekir. Çin kaynakları ve anılan diğer resmi kaynaklarda kendi devletlerini kutsamanın yanı sıra kahramanlık ve övgü dolu sözler, hep kendilerine yöneliktir. Hunlar, onların [Çin/ Roma/ Bizans] barbar şeklinde adlandırdığı ezeli düşmanlarıdır. Okuyucu buna dikkat etmelidir.

Kaşgarlı Mahmud'un Araplara Türkçe öğretmek için 1073'te yazdığı Dîvân-u Lugâti't-Türk'te *Türk Milleti* için söyledikleri önemlidir.

"Yüce Tanrı, Türk burçlarında doğdurdu devlet güneşini; onların ülkeleri etrafında döndürdü göklerin çemberini... zamanın hakanları yaptı onları; ellerine verildi günümüzdeki insanların yuları... Akli olan herkes onlara katılmalı ve onların oklarından korunmalı. En iyi yol konuşmaktır onların [Türklerin] dillerini..."Atatürk'ün Türk çocuğuna gösterdiği hedefi

belirterek yazımıza son verelim: “Türk çocuğu atalarını tanıdıkça daha büyük işler yapmak hususunda kendinde kudret bulacaktır.”

Hacıfazlıoğlu, Türk yazınında Türk tarihinin çok önemli bir parçası olan Hun tarihi ile ilgili çok fazla eser olmadığını, Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet tarihi ile -yani Türk-İslam tarihi ile ilgili yüzlerce kitaba, makaleye ulaşılabilirken, Hunların tarihi ile ilgili çalışmalar çok az olduğunu, hâlbuki Türk tarihinin temelini bilmeden Selçukluyu, Osmanlı’yı ve Cumhuriyet’i anlayamayacağımızı iddia etmektedir. O’na göre Türk tarihi bir bütündür. Bu sebeple tarihimizin temelleri çok iyi bilinmeli, aksi halde temeli olmayan bir yapının çökmesi kaçınılmazdır, der.

Türk tarihi ile ilgili birçok bilimsel çalışmayı batılıların yapmış olması düşündürücüdür. Yazar, Türk kültürü ve tarihini yağmaya uğratmamak ve on doğrunun arasında bir yanlışa kanmamak için tarihimizi iyi öğrenmek ve gelecek nesillere miras bırakmak Türk vatandaşı olarak hepimizin görevi olmalıdır düşüncesindedir.

Yazar, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel’in Hun İmparatorluğu ile ilgili şu anlamlı tespitini alıntılar:

“Büyük Hun Devleti, tıpkı bir insan vücudu gibiydi. Devletin binlerce kilometre uzaklıktaki bir kösesinde, başkentin haberi olmadan hiçbir şey olamazdı. Her şey başkente haber verilir ve başkentin buyruğuna göre işler yoluna konurdu. Mete’nin kurduğu bu devlet, bundan dolayı ‘büyüklük’ ve ‘imparatorluk’ adına layıktır.”

Hunlara bu bakış açısıyla bakmak, onların dünya tarihindeki yerini görmek açısından anlamlı olacaktır.

Yazar, erken Türk tarihi ile ilgili çok değerli bilgileri bu alanda yazılmış makale ve kitapların arasından çıkarıp derli toplu bir kitap haline getirmiş, Türklerin kökeni, Türk adının anlamı, Türkçülük, Turancılık ve Türklerin MÖ 2.000’li yıllardan gelen tarihi; Asya Hunları [MÖ 209- MS 216] ve Ak Hunlar [MS 420-557] bir bütün olarak ele alınmış ve dönemin en özgün yönleri -kimi zaman günümüzle bağlantılar kurularak- bir siyaset bilimci gözüyle incelemiştir. İşte bu bakış açısıyla, Hun tarihinin incelenmesi tarihimizdeki önemli bir ihtiyacı karşılamıştır.

Yazara göre Erken Türk tarihi konusunda bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu zamanında İslam tarihi temel olarak alınmış ve İslam’dan önceki Türk tarihine önem verilmemiştir. Kurtuluş savaşını yapan kahraman kadro Türklerin tarihini en erken dönemden beri araştırmayı kendilerine önemli bir vazife olarak görmüşlerdir.

Erkan Hacıfazlıoğlu da “Asya Türk Hun İmparatorluğu [Türklerin Kökeni, Çin Seddi, Mete Han ve Diğer Hun Hükümdarlar]” adlı eseriyle yerli ve yabancı kaynaklardan yararlanarak hem gençlerin ve sıradan vatandaşların hem de akademi âleminin okuyabileceği bir eser vücuda getirmiştir. Eser sayesinde Türklerin ilk devletlerinden biri olan Hunlar ve Hunlara ait kültürel, ekonomik, edebi, zanaat ve sanat dünyası ortaya konmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Hacıfazlıoğlu, E. (2019). *Asya Türk Hun İmparatorluğu [Türklerin kökeni, Çin Seddi, Mete Han ve diğer Hun hükümdarlar]*. Ankara, Altınordu Yayınları.

Kitap İncelemesi

Farsça Yayınlanmış Bir Münşeat Mecmuası: Sayyid Ali Muayyid Sabiti'nin "Esnad ve Nameha-ı Tarih-i (Ez Evayel-i Devrehaye İslami Ta Evaher-i Ahd-i Şah İsmail Safevi)" İsimli Eseri ve Belgelerin Fihristi

Tahran Üniversitesi Yayınları¹, 1967, Sayfa Sayısı 462

Okan KÜSGÜN*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Kitap Tanıtımı

Makalenin Geliş Tarihi: 02.5.2023

Makalenin Kabul Tarihi: 13.6.2023

DOI: 10.54970/turkuaz.1291547

"Tarih" sözcüğünün bir bilim dalı olarak ne anlama geldiği, konu ile ilgisi olan ilim insanlarının üzerinde durduğu meselelerden birisi olmuştur. Bu yüzden de tarihin bilim olarak neyi ifade ettiği tanımlanmaya çalışılmıştır. Çeşitli dönemlerde farklı kişilerce yapılan tanımlar ise "geçmiş", "yer ve zaman", "neden-sonuç", "belge" ve "objektiflik" kavramları etrafında gelişmiştir. Tarihin "sosyal bilim" çatısı altında incelenmesi ise tarihi bir olayı deney ya da gözlem ile açıklamayı imkânsız kılmış bu nedenle de tarihi gelişmeyi bilimsel yöntemlerle açıklamada "belge"yi en önemli unsur haline getirmiştir.

Bir diğer ifadeyle kaynak olarak da adlandırabileceğimiz belge, tarihin bilimsel metot ile incelenmesi esnasındaki kullanım önceliğine göre iki farklı şekilde karşımıza çıkar. Bunlardan ilki tarihi olayın geçtiği dönemde meydana getirilmiş olan ve "ana kaynak" olarak nitelendirebileceğimiz birincil kaynaklardır. Bu türden kaynaklara verilebilecek en iyi örnekler ise ferman, berat ve namelerdir. İkincil kaynaklar ise temel belgelerden yararlanılarak elde edilen kaynaklar olarak tanımlanmaktadır.

¹ İncelediğimiz kitap farklı yayınevleri tarafından farklı tarihlerde de basılmıştır. Biz çalışmamızda Tahran Üniversitesi Yayınları tarafından neşredilen nüshasını kullandık.

* Doktora Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Sivas/Türkiye, e-posta: okanksgn@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-3288-2920>

Tarihi belgeler, meydana getirilmiş oldukları dönemin yalnızca siyasi tarihi ile alakalı olarak bilgiler vermemekte aynı zamanda devrinin sosyal, kültürel ve ekonomik özellikleri hakkında da malumatlar içermektedir. İşte bu yüzden de tarih araştırmaları için belgelerin titizlikle incelenip analiz edilmesi oldukça önemlidir.

Münşeat mecmuaları ise edebi ve tarihi açıdan oldukça önem arz edip içerisinde resmi veya özel belgeleri barındırmaktadır. Bu türden eserler kimi zaman belgelerin yazıldığı dönemde meydana getirildiği gibi kimi zaman da -bizim incelediğimiz eserde olduğu gibi- belgeler yazıldıktan uzunca bir süre sonra derlenmektedir. Burada her ne şekilde meydana getirilmiş olursa olsun münşeat mecmualarının tarih araştırmaları için çok büyük bir önem arz ettiğini ifade etmek yerinde olacaktır.

Esasen böylesi bir eseri tanıtmaktaki temel amacımız da münşeat mecmualarının tarih araştırmalarındaki öneminden kaynaklanmaktadır. Eserin tanıtımını yaparken içerisinde bulunan belgelerin fihristini Türkçeye çevirerek vermenin de araştırmacının işini kolaylaştıracağını ve böylece de eserin Türkiye'deki tarih çalışmaları için arz ettiği önemi ifade edeceğimizi düşünmekteyiz. Çünkü bu eser oluşturulurken özellikle İran'da daha önce yayınlanmış olan münşeat mecmualarından da faydalanılmıştır. Bu da bizim bu kitabı incelememiz için oldukça kıymetli bir etken olmuştur. İşte bu amaç doğrultusunda incelediğimiz eser, Sayyid Ali Muayyid Sabiti tarafından Farsça yayınlanmıştır. Eser içerik ve kapsamı bakımından bir münşeat mecmuasıdır. Orijinal adı "*Esnad ve Nameha-yı Tarih-i (Ez Evayel-i Devrehaye İslami Ta Evaher-i Ahd-i Şah İsmail Safevi)*"¹ olan eserin başlığını dilimize "*Tarihi Belge ve Mektuplar (İslamın İlk Devrelerinden Şah İsmail Safevi'nin Son Zamanlarına Kadar)*" şeklinde çevirebiliriz.

Sayyid Ali Muayyid Sabiti, derlemiş olduğu ve nispeten hacimli olan bu eserin içerisine aldığı belgeleri titizlikle seçmiştir. Zaten münşeat mecmuası vücuda getirilirken büyük emek harcadığı açık bir şekilde karşımızda durmaktadır. Bizi böylesi bir yorum yapmaya iten en önemli etken ise Sabiti'nin eserine seçtiği belgeleri başta İran olmak üzere Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu çeşitli ülkelerin kütüphane veya koleksiyonlarından almış olmasıdır. Eserin dikkat çeken bir diğer özelliği ise okuyucuya sadece tarihi belgeleri sunmakla kalmayıp aynı zamanda Farsçanın tarihsel süreçteki kompozisyon özellikleri ile ilgili olarak da malumat vermesidir.

Burada üzerinde durmamız gereken konulardan bir diğeri ise "*Esnad ve Nameha-yı Tarih-i*" de bulunan belgelerin hangi dönemleri kapsadığıdır. Elimizde bulunan münşeat mecmuasındaki ilk vesika "*Abbasi Halifesi Harun Reşid'in Fermanı*" iken son belge "*Yavuz Sultan Selim'den Şirvanşah'a gönderilen mektup.*" tur. Belgelerin kronolojik olarak sıralandığı düşünüldüğünde elimizdeki eserin muhtevasının miladi sekiz ila on altıncı yüzyıl arasını kapsadığını söyleyebiliriz.

Sabiti'nin eseri meydana getirirken gösterdiği titizliği münşeat mecmuasına aldığı belgeleri tercih ederken de görmekteyiz. Böylesi bir yorum yapmamızın en önemli nedeni ise Sabiti'nin seçtiği her bir belgenin ait olduğu dönemin siyasi, edebi, sosyal ya da kültürel tarihine ışık tutmasıdır. Burada şu yorumu da elbette ki rahatlıkla yapabiliriz. İncelediğimiz münşeat mecmuası İran'da neşredilmiş bir eserdir. İşte bu yüzden de içerisinde yer alan belgelerin neredeyse tamamı İran tarihi ile alakalıdır. Sabiti'nin bu duruma özel bir önem gösterdiğini eserin giriş bölümüne yazdığı cümlelerden anlamaktayız. O, bu bölümde münşeat mecmuasını meydana getirmesindeki en önemli sebebin İran tarihinin karanlık olan dönemlerine ışık tutmak olduğunu ifade etmiştir.

¹ Biz kitaptan bahsederken eserin adının kısaltmasını "*Esnad ve Nameha-yı Tarih-i*" olarak kullandık.

*Esnad ve Nameha-yı Tarih-i'*de bulunan belgelere ulaşma ve yorumlama sürecinin ne denli zorlu olduğunu yine Sabiti'nin "*giriş*" kısmına yazdığı cümlelerden anlamaktayız. Eseri meydana getirmenin zor ve zahmetli bir süreç olduğunu ifade eden Sabiti, yaşadığı bu zorlukların başlıcalarının ise her bir belgenin kaynağını belirleme, konusunu tespit etme ve muhatabını ortaya çıkarmak olduğunu söylemiştir. Hal böyle olunca da bu eserin ortaya çıkması çok uzun bir zaman almış ve Sabiti altı yıllık bir emek sonucunda "*Esnad ve Nameha-yı Tarih-i'*"yi meydana getirmiştir. Elbette ki bu durum bizlere, eserin çok titiz bir süreç sonucunda ve belli bir düzen içerisinde derlendiğini kanıtlar niteliktedir. Bununla birlikte Sabiti, bu belgeleri derlerken yalnızca yukarıda bahsettiğimiz zorluklar ile karşılaşmamış aynı zamanda belgelerin fiziksel olarak yıpranmışlığı ve yazılarda meydana gelen bozulmalar onun belgeleri çözümlemesini oldukça güçleştiren etkenlerden olmuştur.

Sabiti, bazı belgeleri çözümleme ve okumada zorlansa da *Esnad ve Namehe-yı Tarih-i'*ye kronolojik olarak sıraladığı yüz altmış beş belgeyi almıştır. Münşeat mecmuasında yer alan belgelerin orijinal dili her ne olursa olsun -ki çoğunluğu Arapça- Sabiti, tüm belgelerin Farsçasını esere almıştır. Ayrıca eseri, araştırmacı için daha kullanışlı hale getiren özelliklerden birisi de sonunda bir indeksinin bulunmasıdır. Bununla birlikte şunu da ifade etmekte fayda var ki eserde bulunan belgelerin ilk defa bu münşeat mecmuasında yayınlandığını söylemek iddialı bir cümle olur çünkü münşeat mecmuasında yer alan belgelerden bazıları daha önce yayınlanmış ya da makale olarak değerlendirilmiştir.

Sabiti, *Esnad ve Nameha-yı Tarih-i'*yi derlerken çok sayıda kütüphane ya da koleksiyondan faydalandığını ifade etmiştir. Bu kütüphane ya da koleksiyonlar çoğunlukla İran merkezlidir. Sabiti'nin en fazla faydalandığı kütüphanelerden birisi *Kitaphane-ye Astan-ı Kudus-i Rezevi'dir*. Sabiti, İran'ın Meşhed bölgesinde bulunan bu kütüphaneden geçmişte münşeat mecmuası yayınlayan isimlerin eserlerine ulaşmak için faydalanmıştır. Sabiti'nin bu kütüphanede ulaştığı kaynaklardan başlıcaları Ebu İshak Sabi İbrahim, Ebu'l Fazıl Muhammed b. Hüseyin, Ebu'l Fazıl Ahmed, Molla Hüseyin Kaşifi, Kadı Hüseyin Meydani, Kutbeddin ibn Mehhi bin Muhammed Harakani'nin eserleridir.

Kitabhane-i Milli yani *Milli Kütüphane*, Sabiti'nin yararlandığı bir diğer kütüphanedir. Bu kütüphaneden özellikle Selçuklu, Harezmsaş ve Moğolların ilk dönemleri ile alakalı olan belgelere ulaşmak için faydalanmıştır. Müntecebeddin Bedi'nin *Atebetül Ketebe* ve Reşidüddin Vatvat'ın *Nameha-yı Reşidüddin Vatvat* isimli eserlerine de yine bu kütüphanede ulaşmıştır. Bununla birlikte yazarın *Kitabhane-i Milli*'den faydalandığı diğer kaynaklardan bazıları ise Şemseddin Muhammed Sahib-i Divan ve Ataülmülk Cüveyni'nin münşeatlarıdır.

Sabiti'nin yararlandığı bir diğer kütüphane ise *Dr. Mehdi Beyani Kütüphanesi*'dir. Bu kütüphaneden daha çok Safeviler dönemi ile alakalı olan kaynaklara ulaşmıştır. Bunlardan birisi belki de en önemlisi Ebu'l Kasım'ın münşeatıdır. Sabiti'nin bu kütüphaneden eriştiği diğer münşeatlar ise Ebu'l Kerim bin Ali'ül İskenderi'nin telifi ile Müeyyeddin'el Zemeci'l Sefezari'nin yayınladığı eserdir. Bu kütüphanede yararlandığı bir diğer eser Gıyasül mülk İsmail b. Nizam'ül Mülk'ün yayınladığı *Tahfe-i Behai*'dir.

Sabiti, Merhum *Said Nefisi Kütüphanesi*'nden de faydalanmış ve burada yedi farklı eseri münşeatına kaynak olarak seçmiştir. Bu seçtiği kaynaklar içerisinde en dikkat çekici olanları ise *Fezail'el Nam min Resail Hucetü'l İslam İmam Mahmud Gazali, Mecmaü'ül Neşai Kasimi* ile Safeviler dönemine ait olan *Münşeat-ı Müteferrika*'dır.

Esnad ve Nameha-yı Tarih-i isimli münşeat mecmuası oluşturulurken yararlanılan bir diğer kütüphane ise *Ağay-i Mücteba Minuyi* Kütüphanesidir. Bu kütüphaneden 4 farklı kaynak elde edilmiş ve bu kaynaklardan belgeler mevcut esere eklenmiştir. Sabiti'nin yararlandığı ve münşeatına belge aldığı diğer kütüphaneler ise şunlardır: "*Kitabhane-i Saltanati*", "*Kitabhane-i Meclis-i Şura-i Milli*", "*Kitabhane-i Melek*", "*Kitabhane-i Merhum Muhammed Nahcivani*", "*Kitabhane-i Aka-i Hüseyin Nahcivani*" dir.

Bu noktada üzerinde durmamız gereken konulardan bir diğeri ise "*Esnad ve Nameha-yı Tarih-i*"nin ülkemizdeki tarih araştırmalarına katkısının ne olacağıdır. Öncelikle İran'ın bir coğrafya ismi olduğu malumdur. Türkler ise tarih boyunca bu coğrafyada devletler kurmuş ve İran'ı uzunca bir süre yönetmişlerdir. Sabiti'nin İran tarihine ışık tutmak amacıyla derlediği bu münşeat mecmuası büyük çoğunluğu Ortaçağ'a ait olan belgeler içermektedir. Ortaçağ İran tarihi ise Türklerden bağımsız düşünülemez. İşte bu yüzden de elimizdeki münşeat mecmuası başta Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları olmak üzere Ortaçağ İran'ında hüküm sürmüş Türk Devletleri ile ilgili belgeler içermektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde *Esnad ve Nameha-yı Tarih-i* başta Selçuklu tarihi çalışmaları olmak üzere bu devirde İran'da kurulmuş Türk Devletleri hakkında yapılan araştırmalar için önem arz etmektedir.

Diğer taraftan bakıldığında *Esnad ve Nameha-yı Tarih-i* sadece İran'da hâkimiyet kurmuş Türkler ile alakalı değil aynı zamanda bu coğrafyada hüküm süren topluluklar ile ilişki kuran Türk devletleri hakkında da bilgiler vermektedir. Bu duruma verilecek en iyi örnek ise Osmanlılardır. Çünkü *Esnad ve Nameha-yı Tarih-i*'yi derlerken Sabiti, münşeat mecmuasına Osmanlılar ile alakalı olan belgeleri de almış ve hal böyle olunca da eserin kapsamı Ortaçağ'dan Yeniçağ'a doğru ilerlemiştir.

Her ne kadar Selçuklu tarihi ve Osmanlı tarihi çalışmaları açısından eseri değerlendirecek de elbette ki mevcut yüz altmış beş belgenin tamamı sadece bu iki çalışma alanı ile alakalı değildir. Bu nedenle burada şunu ifade etmek faydalı olacaktır. Eserin içerisinde bulunan belgeler göz önüne alındığında bu münşeat mecmuasından Timur Devleti, Harezmsahlar, Akkoyunlular, Celayirliler ve Türkiye Selçukluları üzerine gerçekleştirilen siyasi, sosyal, edebi ve kültürel araştırmalarda da faydalanılabilir.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere Türk tarihi araştırmaları için büyük önem arz eden *Esnad ve Nameha-yı Tarih-i*'de araştırmacılar için kıymetli belgeler bulunmaktadır. İşte bu sebeple de araştırmacının işini kolaylaştırmak adına eserde bulunan yüz altmış beş belgenin başlığını Farsçadan Türkçeye tercüme ederek bir fihrist olarak vermenin doğru olacağı kanaatindeyiz.

Esnad ve Nameha-yı Tarih-i'de Bulunan Belgelerin Fihristi (Belge Adı, sayfa numarası)

Abbasi Halifesi Harun Reşid'in Fermanı (s.1-3), Büveyhi Emiri Rükneddevle Deylemi'nin Namesi (s. 3.5), Abbasi Halifesi Muti Lillah'ın Namesi (s.5-10), Abbasi Halifesi Tai Lillah'ın Nameleri (s. 10-11 ve 11-12), Gaznelilerin Tus Valisi Arslan Cazib'in Namesi (s.12-16), Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Fermanları (s. 16-19 ve 19-22), Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Namesi (s.22-23), Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Fermanı (s.23-24), Selçuklu Veziri Nizam'ül Mülk'ün Nasihatnamesi (s.24-27), Selçuklu Veziri Nizam'ül Mülk'ün Sultan Melikşah'a Namesi (s.27-28), Hoca Nizam'ül Mülk'ün Cevap Namesi (s.28-30), Sultan Melikşah'ın Hasan Sabbah'a Namesi (s.30), Sultan Melikşah'ın Namesine Hasan Sabbah'tan Cevap (s.30-39), Esfareyn Kadısına Muhliseddin Ebu'l Fazl Münşi'den Menşur (s.39-40), Niyabet-i Divan-ı İşraf (s.40-41), Divan-ı İstifa-ı Merv (s.41-44), Selçuklu Sultanı Sencer'in Nimruz Melikine Namesi (s. 44-49), Selçuklu Sultanı Sencer'in Şerafeddin Anuşirvan

Halid'e Namesi (s.49-63), Fera Vilayetinde Nimruz Melikine (s.63-68), Gaznin Fetihnamesi (s.68-72), Selçuklu Sultanı Sencer'in Nimruz Melikine Namesi (s.72-77), İnşa (s.77-79),Gazneli Sultanı Behramşah'ın Nimruz Melikine Nameleri (s. 79-81 ve 81-85), Divan-ı İstifa-i Merv (s.85-89), Min İnşa-ı Nasırüddin (s. 89-94), Harezm Fethi (s.94-97), Atsız Harezmşah'ın Yeminnamesi (s. 97-100), Harezmşah'ın Atsız'a Namesi (s.100-102), Atsız'ın Selçuklu Sultanı Sencer'e Namesi (s. 102-104), Cend'in Fethi (s.104-107), Reşideddin'in Namesi (s. 107-113), Reşideddin Vatvat'ın Müntecebeddin Bediğ Atabeğ'e Namesi (s.113-114), Müntecebeddin Bediğ Atabeğ'in Namesi (s. 114-116), Nişabur Tedris Nizamiyesine Ferman (s.116-120), Abdülvasi-i Cebeli'nin Namesi (s. 120-126), Hakani'nin Beğtemir Şah'a Namesi (s. 126-129), Hakani'nin Muhammed Müstevfi'ye Namesi (s. 129-133), Hakani'nin Mahmud Tabib'e Namesi (s. 133), Hakani'nin Diğer Namesi (s.133-135), Hakani'nin Fahreddin'e Namesi (s. 135), Hakani'nin El Senceri'ye Namesi (s. 135-137), Sencer'in Abdülkerim Semani'ye Fermanı (s.137-141), Belh Kadısı Hamideddin Mahmudi Sahib Makamat Hamidi Adına (s.141-143), Mecdeddin Nasır'ın Vezaret Fermanı (s.143-145), İstifa Menşuru (145-147), Reşideddin'in Sadr Cihan'a Namesi (s. 147-150), Reşideddin'in Mahmud bin Ahmed bin Abdülaziz Kufi'ye Namesi (s. 150-153), Irak Hazretine Name (s. 153-156) Harezmşah'tan Beytül mukaddes Tebriknamesi (s.156-161), Ebzeri'nin Namesi (s. 161-165), Ebzeri'nin Sadreddin Ömer Hocandi'ye Namesi (s.165- 167), Hocendi'nin Ebzeri'ye Cevabı (s. 167-168), Ebzeri'nin Namesi (s.168-173), Atabey Said bin Zengi'nin Namesi (s. 173-174), Efdaleddin Besai'nin Nameleri (s.174-175; 175-176; 176-177 ve 177-179), Atabey Said bin Zengi'nin Namesi (s.179-180), Amideddin'in Kadıül Kudat'a Namesi (s. 180-181), Amideddin'in İmam Fahr Razi'ye Namesi (s. 181-184), Fahr Razi'nin Nameleri (s.184-185 ve 185-186), İmam Fahr Razi'nin Sultan Muhammed Harezmşah'a Namesi (s.186-192), Sultan Celaleddin Melikşah'ın Alaeddin Keykubad'a Namesi (s.192-195), Alaeddin Keykubad'ın Sultan Celaleddin Melikşah'a Cevabı (s.195-196), Sultan Alaeddin Keykubad'ın Celaleddin Melikşah'a Cevabı (s.196-198), Başsağlığı Namesi (s. 198-200), Hoca Nasır Tusi'nin Esireddin'e Namesi (s. 200-202), Şeyh Sadreddin Konevi'nin Hoca Nasıreddin Tusi'ye Mektubu (s.202-204), Hoca Nasıreddin Tusi'nin Sadreddin Konevi'ye Nameleri (s. 204-205 ve 205-207), Fahreddin Iraki'nin Kardeşi Şemseddin'e Namesi (s.207-212), Şemseddin Mahmud Cüveyni'nin Namesi (s. 212-219), Sahib-i Divan Şemseddin Mahmud Cüveyni'nin Namesi (s.219-220), Edrarname (s. 220-221), Şemseddin Muhammed Cüveyni'ye Name (s.221-222), Sahib-i Divan Muhammed Şemseddin'in Evladı Harun'a Namesi (s. 222-223), Sahib Divan Şemseddin Muhammed'in Ölümü (223-225), Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed'in Vasiyeti (s. 225-226), Ata Melik Cüveyni'nin (Tarih-i Cihangüşa'nın Yazarı), Kardeşi Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed'e Namesi (s. 226-227), Ata Melik Cüveyni'nin Kardeşi Şemseddin'e Namesi (s.227-228), Ata Melik Cüveyni'nin Namesi (s. 228-232), Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed'in Mecdüddin Esir'e Namesi (s. 232-235), Vecihüddin Zengi'ye Bir Name (s.235-236), Sahib-i Divan Şemseddin'in Şeyh Sadeddin Hamevi'ye Namesi (s.236-240), Muineddin Pervane'nin Namesi (s.240-241), Ata Melik Cüveyni'nin Müineddin Pervane'ye Namesi (s.241-243), Sahibiye Risaleti (s.243-247), Muhammed bin Abdülhalik'ten Ünvanıyat Name (s.247-254), Vecihüddin Nısfı'nin Hemaleddin Tebrizi'ye Name (s.254-256), Aleüddin Semnani'nin Şeyh İbrahim Hamevi'ye Namesi (s.256-260), Sahib-i Divan Şemseddin ve Melik Şemseddin Muhammed Kert'in Nameleri (s. 260-261), Melik Şemseddin Kert'in Sahib-i Divan Cevabında Namesi (s. 261-263), Şehabeddin İsmail'in Namesi (s.263-266), Kutbeddin Yahya Nişaburi'nin Alaüddeve Semnani'ye Namesi (s.266-268), Kutbeddin Yahya Nişaburi'nin Hoca Gıyaseddin Muhammed Vezir'e Namesi (s.268-271), Şemseddin Muhammed Beyhaki'nin Müazeddin Muhammed Kert'e Namesi (s.271-274), Tus Valisi Ali Ramazan'ın Gıyaseddin Pir Ali Kert'e Namesi (s. 274-277), İbn Yemin'in Namesi (Şair-i Maruf) (s.277-279), İbn Yemin'in Kutbeddin Haydari'ye Mektubu (s. 279-281), Saadettin Kalyoni'nin Hoca Gıyaseddin Muhammed Vezir'e Mektubu (s. 281-284), Müezzeddin Muhammed Kert'in Oğlu Gıyaseddin Pir Ali Kert'e Mektubu (s.284-288), Hoca Ali'nin Mektubu (s.288-292), Müezzeddin Cami'nin İmad Fakih'e

Mektubu (s. 292- 293), İmad Fakih'in Mümineddin Cami'ye Mektubu (s.293-296), İmad'ın Hoca Yusuf Cami'ye Mektubu (s.296-297), Hudavendzade'nin Hoca Yusuf Cami'ye Mektubu (s.297-300), Şeyh Ebu İshak'ın Sultan Muhammed Kert'e Mektubu (300-302), Şeyh Ebu İshak'ın Hoca Gıyaseddin'e Mektubu (s.302-304), Mübarezeddin el Muzafferden Şeyh Ebu İshak Şah'a Mektup (s.304-308), Muhammed Bey Noyan'dan Muazeddin Muhammed Kert'e Mektup (s.308-310), Toga Timur'dan Hoca Muineddin Cami'ye Mektup (s.310-312), Nasıreddin Şah Yahya'dan Gıyaseddin Şul'e Mektup (s.312-315), Emir Timur'dan Yıldırım Bayezid'e Mektup (s.315-320), Emir Timur'dan Mısır Padişahına Mektup (s.320-324), Mısır ve Şam Askerinin Yenilgisinden Sonra Emir Timur'un Namesi (s.324-326), Emir Timur'dan Yıldırım Bayezid'e Mektup (s.326-330), Yıldırım Bayezid'in Emir Timur'un Mektubuna Cevap (s.330-331), Timurleng'in Fetihnamesi (s. 331-336), Ebubekir Meşayihe Mektubu (s.336-342), Şah Şeca'nın Emir Timur Gürgen'a Mektubu (s.342-344), Şah Şeca'nın Sultan Ahmed Celayir'e -Mektubu (s.344-347), Emir Timur'un Seyid Ali'ye Mektubu (s. 347-350), Seyid Ali'nin Emir Timur'a Mektubu (s.350-355), Emir Timur'un Bağdad Sultanı Ahmed Celayir'e Mektubu (s.355-356), Sultan Ahmed Celayir'in Emir Timur'a Cevabı (s. 356-357), Şah Sadreddin'in Sultan Ahmed Celayir'e Mektubu (s. 357-358), Sultan Ahmed Celayir'in Yıldırım Bayezid'e Mektubu (s.358-359), Sultan Bayezid'in Amed Celayir'e Cevabı (s.359-361), Emir Seyid Zeynelabidin'e bir Mektup (s.361-364), Şahruh Bahadır'ın Oğlu Miraz Bey'e Mektubu (s.364-365), Şahruh'un Mısır Valisi'ne Mektubu (s.365-368), Şahruh'a bir Mektup (s.368-372), Bir Nasihat (s.372-373), Seyid Muhammed Nur Bahşi'den Lahruh Gürgen'a Mektup (s. 373-375), Şeyh Cüneyd Erdebili'ye Mektub (s.375-380), Mısır Sultanına Mektup (s.380-384), Uzun Hasan'dan Yadigar Muhammed Mirza'ya Mektup (s. 384-385), Horasan Eyaleti Hakkında Uzun Hasan'ın Fermanı (s.385-390), Sultan Hüseyin Mirza Baykara'nın Fetihnamesi (s.390-392), Uzun Hasan'ın Sultan Hüseyin Mirza Baykara'ya Mektubu (s.392-395), Sultan Hüseyin Mirza Baykara'nın Uzun Hasan'a Cevab Mektubu (s. 395-398), Sultan Hüseyin Mirza'nın Sultan Yakub'a Mektubu (s.398-401), Konstantiniye Fetihnamesi (s.401), Sultan Bayezid'in Nureddin Abdulrahman'a Mektubu (s. 401-408), Mevlana Cami'nin Osmanlı Sultanı Bayezid'e Cevabı (s.408-409), Sultan Hüseyin Mirza'dan Mevlana Cami'ye Mektup (s. 409-411), Sultan Hüseyin Mirza Baykara'nın Emir Alişir'e Mektubu (s.411-414), Emir Alişir'in Mektubu (s.414-416), Kadı Hüseyin'in Mektubu (s.416-420), Şah İsmail'in Sultan Bayezid'e Mektubu (s.420-421), Sultan Bayezid'in Şah İsmail'e Mektubu (s.421-422), Sultan Selim'in Şah İsmail Safevi'ye Mektubu (s. 422-424), Şah İsmail'in Sultan Selim'e Cevabı (s.424-426), Sultan Selim'in Şah İsmail Safevi'ye Mektubu (s.426-428), Sultan Selimden Şirvanşah'a Mektup (s. 428-429), Sultan Selim'in Gilan Padişahına Mektubu (s. 429-430), Sultan Selim'den Şirvanşah'a Mektup (s.430-431). Fihristler (433-440), İndeks (441-460), Düzeltmeler (461-462).